

A KÖZÉPKORI CSORVÁS ÉS TEMPLOMA

– Szatmári Imre –

A mai Békés megyei Csorvás község középkori előzményéről az írott források csak a XV. századtól kezdődően szolgáltatnak adatokat. Felmerült ugyan egy korábbi említés lehetősége is, de ezt a későbbi kutatások nem erősítették meg. Haan Lajos ugyanis a Váradi Regestrum egyik – általa tévesen 1217. évi, helyesen viszont 1221. évi – bejegyzésében szereplő *de villa Curbei* falut a Békés megyei Csorvással azonosította, holott az a mai Biharnagybajom környékén keresendő.¹ Ezt az azonosítást tehát Csorvás szempontjából elvethetjük.

Csorvás neve a régi magyar *csorva* "homok" jelentésű szó -s képzős származéka.² Az első biztos említéssel V. László király (1440–1457) 1456. május 12-én Budán kelt oklevelében találkozunk. Ebben a király Hunyadi Jánosnak adományozza több más birtokkal együtt a Csanád megyébe eső *Chorwas* pusztát is, amely ekkor a szentandrászi uradalom részét képezte. Az oklevél szövege azonban hivatkozik arra, hogy a felsorolt birtokok már Zsigmond király adományozása óta Hunyadi János tulajdonában voltak, ilyen formán Csorvás története az írott források alapján legalábbis Zsigmond király uralkodásának (1387–1437) utolsó időszakáig, az 1430-as évekig visszavezethető. Az 1456. évi adományozás tehát megújította a mintegy két évtizeddel korábbi birtokbavételt.³ Két évvel később, 1458-ban Mátyás király adományozása révén Gerlai Ábránffy Tamás jut tulajdonhoz az immár Békés megye területére eső *Csorvas* nevű birtokon is, így az a gerlai uradalom része lett.⁴ 1469-ből ismerjük Csorvás (*Chorwas*) elsőként említett lakosát, Kis Kelemen jobbágyot, kinek a gyulai heti vásáron Maróthy Mátyás tisztjei elvették kocsiját és lovát.⁵ 1471-ben említették *Chorvas* Elekes Gergely nevű bíróját, aki jelen volt a budai Szűz Mária prépostság szentetornyai beiktatásán.⁶

A XV. századi oklevelek között van egy 1466-ból való, amelyben szerepel egy *Chorwaseghaza* nevű puszta is, de ezt az adatot történészeink eddig nem azonosították teljes mértékben az előbb említett adatokkal is jelzett birtokrésszel, vagyis a középkori

¹ Haan 1866. 27., Haan 1870/a. 153., Karácsonyi–Borovszky 1903. 136, 138, 260. Nr. 286 (101.), Györffy 1963. 507 (Görbej címszó).

² Kiss 1988. I. 342.

³ Karácsonyi 1887. 35–36., Borovszky 1896. 117., Kristó 1967. 42–47., Kristó 1981. 69–71., Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet. – Egyes feldolgozások szerint Zsigmond király 1436-ban adományozta e területet Hunyadi Jánosnak. (Karácsonyi 1881. 116–117. és Csánki 1890. 659. az évszámot csak hozzátétlenül megjelölve., Blazovich 1985. 110, 150. 102. jegyzet, 174 – az utóbbi helyen 1435 szerepel., Zalai 1995. 5–6.)

⁴ Haan 1870/b. 78., Karácsonyi 1896. I. 218–219., Csánki 1890. I. 649., Kristó 1967. 41., Kristó 1981. 52.

⁵ Haan 1870/b. 81., Karácsonyi 1896. I. 202., Csánki 1890. I. 649. – Az utóbbi két helyen 1467-re vonatkoztatva.

⁶ Haan 1866. 28. (elírva: 1171 szerepel), Haan 1870/b. 89., Csánki 1890. I. 649.

Csorvással. Ekkor ugyanis a Mogyorósfecskés tartozékát képező Csorváségyháza pusztát Teleki Varjasi János és Bizerei János kapta meg.⁷ A nem sokat emlegetett 1466. évi adat alapján mindössze Csánki Dezső jegyezte meg azt, hogy ezen a környéken lehetett egy ilyen nevű pusztá is, de inkább kissé délebbre, s ezt Csanád megyéhez számították.⁸ Borovszky Samu Orosházától délnyugatra képzelte el Csorváségyháza pusztát.⁹ Szeremlei Samu a helyet Csomorkány, Orosháza és Apáczakuta közötti területre határozta meg, s ez alapján Széll Márta is erre a környékre helyezte.¹⁰

A lokalizáció azonban meglehetősen bizonytalan, hiszen a Csanád megyei besorolás önmagában nem igazán utal erre, mivel az 1456. évi oklevél például a *Chorwas* nevű birtokrészt ugyancsak Csanád megyei pusztaként említette. A jelek szerint tehát semmi sem indokolja az 1466. évi adat különválasztását a többi Csorváásra vonatkozó XV. századi említéstől. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ugyanazt az egyébként ebben az időben Csanád megye területére eső birtokrészt az 1450-es és 1460-as években két néven, Csorvás (*Chorwas*) és Csorváségyháza (*Chorwaseghaza*) alakban is emlegették.¹¹ Ennek oka abban kereshető, hogy a település egy időre pusztává lett, s területét lakói átmenetileg elhagyták. (Az 1456. és 1466. évi oklevél egyaránt pusztákat említ.) A korábban templommal is rendelkező, de valamilyen oknál fogva átmenetileg vagy véglegesen elnéptelenedett települések neve ugyanis a XIII. századtól kezdve az ott egyedül árválkodó templomra utalóan nem egyszer -egyház, -egyháza utótagot kapott.¹² Ebben az esetben tehát a két elnevezés is jelenthette ugyanazt a birtokrészt, amely az említések idején ugyan pusztá volt, de korábban lakott, sőt templommal is rendelkező település lehetett. Területileg és időben is közel eső példa erre Kondoros és Nagyszénás középkori előzményének 1403. évi, *Kondoroseghaz* és *Zenaseghaz* névalakú említése.¹³

A XVI. század elején, 1508-ban ismét előfordul Csorvás említése: ekkor Ábránffy János több más Békés megyei birtokrésszel együtt Csorvást (*Chorwas*) is zálogba adta Haraszi Gergelynek.¹⁴ A század folyamán egyre többször találkozunk a településsel a különféle iratokban, számadásokban. 1532-ben Ajtósi Bradach Miklós végrendeletében említették *Chorwas*-t.¹⁵ 1552-ben őt, 1553-ban tizenhárom, 1556-ban huszonhat, 1560-ban tizenöt, 1562-ben harminchat, 1564-ben pedig huszonkilenc kapu után fizetett a falu adót, de olyanok is voltak, akik nem tudták az adót sem megfizetni.¹⁶ Az 1550-es években és az 1560-as évek elején Ábránffy Boldizsár, Ábránffy István, Békessy Péter, Nagy Balázs, Pejkes Péter, Székely Márton, Székely Miklós és Szerzenkovich Mátyás illetve annak özvegye volt itt birtokos.¹⁷ Mindegyik földesúr külön bírót nevezett ki magának.

⁷ Csánki 1890. I. 649., Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet., Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.

⁸ Csánki 1890. I. 649.

⁹ Borovszky 1897. 121.

¹⁰ Szeremlei 1901. 316–317., Széll 1940. 169. 2. kép 30, 178.

¹¹ Ugyanezen a véleményen lehetett Jankovich Dénes is, amikor a két XV. századi okleveles adatot egyaránt Csorvárra vonatkozóan sorolta fel. (Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet.) Feltételesen így veszi Blazovich László is. (Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.) Korábban ő szintén Orosházától északkeletre, vagyis a középkori Csorvás irányában helyezte el az 1466. évi említésű Csorváségyházat, bár ebből a szempontból Borovszky Samu adatára való hivatkozása pontatlan. (Blazovich 1985. 71–72, 137. 94. jegyzet.)

¹² Györffy 1963. I. 497–498., Kristó 1970. 24., Kristó 1981. 34–35., Kristó 1983. 450–455.

¹³ Veress 1938. 6., Kristó 1981. 54.

¹⁴ Haan 1866. 28., Haan 1870/b. 136., Karácsonyi 1896. I. 218–219, III. 15., Kristó 1981. 76.

¹⁵ Haan 1878. 51.

¹⁶ Karácsonyi 1896. II. 69.

¹⁷ Haan 1866. 28., Haan 1870/a. 154., Karácsonyi 1896. II. 69–70., Maday 1960. 121.

1559-ből ismerjük például a csorvási bírók közül Bakó Demetert, Bonczos Benedeket, Kondorossy Gergelyt és Pogány Pétert.¹⁸ 1560 augusztusának végén Nagy Balázs (*Blasii Nagh*) mellett Kondorossy Gergely (*Gregorius Kondorossy*) még mindig bíró volt, s ismét találkozunk Bakó Demeter, Bonthos Benedek nevével, valamint Pogan Péter özvegyének említésével.¹⁹ A török kincstári összeírás szerint 1557-ben Csorváson 30 ház állt,²⁰ az 1563–1564. évi megyei portaösszeírás szerint pedig 29 porta volt a településen.²¹ 1563-ban a faluban 57 családot írtak össze, ebből a lakosság számát Karácsonyi János 285 főre becsülte. A lakosok között Bereczky, Juhos, Vasky neveket találunk ekkor. Gyula török kézre kerülése (1566) után a település élete töretlennek látszik. 1580-ban például Ábránffy Jánosnak 16, Ábránffy Farkasnak pedig szintén 16 jobbágya volt itt. Még ekkor is találkozunk a Bakó, Bereczky, Juhos, Kondorossy, Pogány és Vasky nevekkel. A lakosság tehát lényegében megmaradt 1566 után is eredeti összetételében.²² Ezt bizonyítja a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi török összeírása is, amely a békési náhijébe eső Csorvás faluban 125 illetve 147 családot sorolt fel név szerint.²³ A földesúri adók és tizedek családonként fizetett átlaga 1567-ben 240, 1579-ben pedig 442 akce volt.²⁴

Jelentős volt a településen lakók földművelése a XVI. század folyamán. Az 1559. évi tizedjegyzék szerint például Csorvás 14 simánci köből búzát és 4 köből árpát adott.²⁵ A gyulai uradalom 1560. évi urbáriumában is szerepelt a falu, ekkor *Ciorwas* és *Cyorvas* névalakban.²⁶ 1562-ben 52 jobbágnak volt itt vetése, s összesen 112 kalangya és 17,5 köből búzát, illetve 7 köből árpát fizettek tized fejében.²⁷ 1563-ban a gyulai vár számára fizettek: búzából 364,5 kalangyát és 2 kaszált boglyát, árpából 12, zabból pedig 0,5 kaszált boglyát, valamint méhek tizede illetve azok megváltása után összesen 42 dénárt, továbbá 15 dénár kereszténypénzt.²⁸ Az 1560-as évek elején Csorvás is olyan asztagrakó hely volt, ahol például 315 kalangyából raktak gabonaasztagot.²⁹ Csorváson ugyan a juh-tenyésztést aránylag visszaszorították a növénytermesztés kitűnő feltételei – így fordulhatott pl. elő, hogy 1563-ban a faluban alig negyedannyi juhot tartottak, mint a lélekszámban kisebb településnek számító Vésztőn –, mégis ugyanebben az évben a Vácon elvámolt marháik száma igen jelentős, összesen 185 volt. Ezt a 185 csorvási marhát Tinós János két részletben vámoltatta el, egymást követő két napon. 1563. augusztus 28-án 91 marha után 4550 akce, augusztus 29-én pedig 94 marha után 4700 akce vámot fizetett.³⁰ Ebben az időben Csorvás a megyei búzatermelésben is előkelő helyet foglalt el: Kondoros után a második helyen állt.³¹

¹⁸ Karácsonyi 1896. II. 70.

¹⁹ Veress 1938. 322.

²⁰ Karácsonyi 1896. II. 69., Kristó 1967. 87., Kristó 1981. 131.

²¹ Csipes 1976. 80., Kristó 1981. 125.

²² Haan 1870/b. 198., Karácsonyi 1896. I. 233, 253, II. 69–70.

²³ Káldy-Nagy 1982. 168–172.

²⁴ Káldy-Nagy 1982. 26.

²⁵ Csipes 1976. 82.

²⁶ Veress 1938. 327–328.

²⁷ Karácsonyi 1896. II. 70.

²⁸ Csipes 1976. 85.

²⁹ Csipes 1976. 30.

³⁰ Csipes 1976. 35., Káldy-Nagy 1968. 32–33, 56–57., Káldy-Nagy 1982. 26.

³¹ Csipes 1976. 52–53.

Az 1580. évi adat az utolsó említése a középkori Csorvásnak.³² Ezt követően a megfogyatkozó, szórványos említések már csak az egykori falu pusztulására utalnak, amely valószínűleg a 15 éves háború (1593–1606) idején következhetett be, talán a különböző seregek 1596–1600 közötti folyamatos pusztításai nyomán.³³ 1720-ban a pusztán maradt Csorvás a Harruckern család birtokába került, s neve az újkori uradalom részeként maradt fenn.³⁴ A mai Csorvás a régi falu helyétől kissé keletre, 1856-ban kezdett kialakulni.³⁵ 1864-ben a község bírója és jegyzője – Pesty Frigyes helynévgyűjtése kapcsán – már azt írta, hogy a korábbi településről semmilyen adattal nem rendelkeznek.³⁶

A középkori település templomáról ugyancsak kevés adat maradt fenn. A falu életének korából mindössze egy ilyen ismerünk: 1552-ben papja 3 forintot fizetett a tridenti zsinatra utazó követ számára. Az összeg azt mutatja, hogy a plébánia ebben az időben a tehetősebbek közé tartozott.³⁷ A többi adatunk mind a falu pusztulása utáni állapotokat mutatja. Az első ilyen adat a Békés vármegye területén található elpusztult templomokról készített 1733. évi jegyzék, amely szerint Csorvás templomának építőanyagát a hódmezővásárhelyiek hordták szét.³⁸ Az ezt követő adatok a XIX. század második feléből származnak. Haan Lajos szerint az 1860-as években a régi Csorvás területén, a mai községtől nyugatra, nemcsak a templom, hanem egyes házak nyomai is látszottak még. A Stojanovits Szilárd birtokára eső templom helyét ekkor olyan sok téglá és téglarakás jelelte, hogy ezek miatt itt szántani is alig lehetett.³⁹

Grócz Béla – 1874-től Csorvás első katolikus lelkésze – is készített egy feljegyzést "A régi templom" címmel, az általa írt helytörténeti krónikában. Érdekessége miatt e feljegyzést érdemes teljes egészében idézni:

"Idős emberek, mint szemtanuk erről a következőket beszélik:

A templom terméskőből volt építve, melynek omladékából e sorok írója is hozott a helyszínéről egy darabot, úgy szinte egy márványtöredéket is, a mi arra mutat, hogy legalább a szentély evvel volt kirakva. A falak e század elején még fönálltak, de a környék lakói, főleg az orosháziak folyton bontogatták, míg végre az uraság elhordatta birkaistállója alapjába. Öz. Szabados János suhanc korában sokszor a falról lépett a ló hátára. Nagyságra kisebb volt a gyulai sz. Háromság-kápolnánál. Ajtaja nyugatnak, szentélye keletnek feküdt. Ablakai csak a déli oldalon voltak. Benne és környékén sok csontvázat s ezek között igen nagy arányukat találtak.

Ez adatok, nevezetesen a szilárd építkezési anyag s a kelet felé fordított szentély régi építésre, a kisded térfogat s az éjszaki falon hiányzó ablakok pedig határozottan a román stílusra mutatnak, a miből építési ideje a 14. századnál későbbre nem tehető.

Fekvése a jelenlegi helységtől éj.nyugatra egy szép dombos helyen volt, hol az eke mainap is nagyon sok kő, téglá s elvéve márványtörmelékét is vet föl."⁴⁰

³² Haan 1870/b. 198.

³³ Karácsonyi 1896. II. 70., Csipes 1976. 70–71., Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.

³⁴ Karácsonyi 1896. I. 420–421, II. 70.

³⁵ Karácsonyi 1896. II. 71.

³⁶ Jankovich 1983. 32.

³⁷ Karácsonyi 1896. II. 69., Schematismus 1896. 321.

³⁸ Haan 1870/b. 280., Karácsonyi 1896. II. 70.

³⁹ Haan 1866. 27., Haan 1870/a. 153.

⁴⁰ Grócz é. n. 11. – Grócz Béla csorvási működéséhez vö. Grócz é. n. 145., Karácsonyi 1896. II. 71., Schematismus 1896. 424. – Ezúton is köszönöm Marosi János plébános úr szíves segítségét, mely lehetővé tette számomra, hogy Grócz Béla eredeti kéziratát elolvashassam.

Karácsonyi János szintén említést tett az 1896-ban megjelent művében arról, hogy a régi Csorvás templomának alapfalai a XIX. század elején egy méternyi magasságban még láthatók voltak a mai falutól nyugatra, a Sztojanovics család akkori birtokán.⁴¹ A középkori Csorvás templomának építőanyagát tehát nagyobb részt az 1600-as évek folyamán és az 1700-as évek elején hordhatták szét, de a falak kis része a XIX. század elején is látszott még. A mai Csorvás 1850-es évekre eső újratelepülése idejére viszont a helyi köz tudatban már nyoma sem volt az egykori falunak és templomának. Ugyanakkor Grócz Béla említett feljegyzése, különösen pedig Haan Lajos írásai a XIX. század második felében a régi Csorvás helyére vonatkozó ismereteket nemcsak a helyi, hanem a megyei kitekintésű történeti köztudatba is átmentették.

Az 1733-ból és a XIX. század második feléből származó – fentebb felsorolt – említések közé eső hiátust szerencsés módon kiegészítik a XVIII. századi és a XIX. század első feléből fennmaradt kéziratos térképek. Ezek nemcsak megőrizték a középkori Csorvás nevét, hanem ezzel megjelölték az elpusztult falu helyét is. Egyik-másik térkép még a település árván maradt pusztatemplomának helyét is feltüntette.

Leopold Franz Rosenfeld 1722. évi és Mikoviny Sámuel 1730–1740-es évekre keltezhető térképe az első két olyan felmérés, amely Csorvást (*Csorbas*, *Csorbás*) is jelöli – igaz, kissé pontatlanul.⁴² Az 1770-es évek elején számunkra ismeretlen felmérő által készített, s az ún. Harruckern-domíniumot bemutató térkép az egyik legjelentősebb ábrázolás a csorvási puszták környékéről. A területet ugyan a térkép nem jelöli e néven, viszont az Orosházától Békés irányába vezető, s a csorvási csárdánál a szolnok–aradi országútra torkolló út északnyugati oldalán pontosan feltünteti a középkori eredetű, elpusztult csorvási templom romjainak helyét. E ponton a térkép készítője a templomromokra utaló, jellegzetes romos épületet rajzolt, s a jelet "[Ruder]a Templi Csorvas" felirattal is egyértelművé tette (1. kép).⁴³ 1788-ban egy másik térkép is készült – Paulovics András munkája által –, amely az előzőhöz hasonlóan szintén a Harruckern-birtokra terjed ki. E térképen már pontosan körülhatárolva találjuk a "*Praedium Csorvas*" néven említett területet, s az előző térkép ábrázolásával teljesen megegyező helyen itt is láthatjuk a templomrom jelét, valamint a jól olvasható "*Rudera Templi Csorvas*" feliratot (2. kép).⁴⁴ Ugyanezt a templomhelyet tünteti fel az 1783. évi I. katonai (Jozefiniánus) felmérés e környékre vonatkozó térképlapja is a "*Csorvas-Pusztá*" területén, de pontatlan magyarázó szöveggel (3. kép 1).⁴⁵

A csorvási pusztát ezt követően, a XIX. század legelejétől szinte mindegyik térkép feltünteti, de a templomhelyet már egyik sem jelöli.⁴⁶ Lehetséges azonban, hogy e tekintetben Huszár Mátyás – részletességével közismerten a legnagyobb elismerést kiérdemlő

⁴¹ Karácsonyi 1896. II. 70.

⁴² *Domokosné–Domokos* 1988. 17–25, 75, 77, VI. a–b, VII. a–b melléklet., *Bél* 1993. 31, 81, 117, borítólappal és 9. kép.

⁴³ BmT 47. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 27–30, 75, VIII. g. melléklet.) A felirat eleje a térkép szakadozottsága miatt már olvashatatlan.

⁴⁴ BmT 48. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 28, 30–42, 75, IX. f–g. melléklet.)

⁴⁵ I. katonai felmérés, 1783. Col. XXI. Sect. 26.: MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1568., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.708. (Vö. *Csendes* 1977. 247, 264., *Domokosné–Domokos* 1988. 43–45.)

⁴⁶ Például Vertics József 1801. és 1802. évi térképe, valamint Korabinszky János 1804. évi atlasza, továbbá Békés és Csanád megye 1850-es évek elejéről származó távolságtérképe, illetve Palugyay I. – Lukács I. 1855. évi térképe Békés és Csanád megyéről. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 41–42, 45–54, 75, 77, X, XIII–XIV, XVI–XVII. melléklet., *Bél* 1993. 13, 15. kép.)

– 1822. évi térképe mégis kivételt jelent, ha azon a Hajdú-völgy medre és az Orosháza–Békés közötti út metszéspontjának nyugati szögletében látható kurgánszerű jelölés a csorvási templomrom kiemelkedését akarta feltüntetni (3. kép 2).⁴⁷ Ez azonban nem bizonyítható, hiszen a vonatkozó területet a mai térképre vetíteni csak hozzávetőleges pontossággal lehet. Igen feltűnő ugyanakkor, hogy a Huszár Mátyás térképszelvényén hivatkozott szűkebb területen más térképek semmilyen halmot nem jelölnek és ott ilyen kiemelkedésnek ma sem lehet nyomát találni. Másrészt az sem lehet mellékes, hogy a csorvási romos templomot feltüntető térképek egyformán az itt haladó országút északnyugati oldalán jelölték meg az épület helyét, és Huszár Mátyás jelölése is éppen itt található. Az ásatáson előkerült templomhely viszont a mai – még mindig békési útnak nevezett – dűlőútnak a délkeleti oldalára esik. Ez pedig csak azt jelentheti, hogy a templomhelyet is feltüntető térképek ábrázolása ideje óta az eredeti orosháza–békési országút nyomvonala éppen a templomhely közelében kb. 300 méterrel áthelyeződött. Jól látszik ugyanis a kéziratos térképeken, hogy az útnak a monori csárda és a csorvási csárda közötti szakasza megközelítően egyenes vonal mentén haladt. A mai nyomvonalnak viszont a két végpontja ugyan nem változott, de a templomhelytől északkeletre kb. 900 méternyire ma egy jelentős töréspontja van. E töréspont a II. katonai felmérés 1863–1864. évre keltezhető megyei vonatkozású két térképszelvényén⁴⁸ (4. kép) és Mihálfi József 1881. évi térképén⁴⁹ is feltűnik már.

A vélhetően középkori eredetű országút nyomvonala tehát – a térképek tanúsága szerint – az 1820–1860 közötti időben módosult a mai formájára. A régi út nyomvonalának megváltoztatása azonban nyilvánvalóan az új község 1856–1857. évi megalakulásával és külterületének 1858. évi rendezésével, valamint az újjátelepülő Csorvás területén keresztül nyitott új orosháza–csabai országút nyomvonalával függ össze, hiszen a régi út új töréspontja és a csorvási csárda között kialakított nyomvonalszakasz éppen párhuzamos az újra alakult Csorvásról Csaba felé vezető új országúttal.⁵⁰

Tévedés lenne tehát a mai békési út nyomvonalához viszonyítani Huszár Mátyás térképének ábrázolását, s így az ott jelölt kisebb kiemelkedés éppúgy jelölheti a középkori templomhelyet, mint például a 34 évvel korábbi térkép. Ha pedig ez így van, akkor egyedül a Huszár-féle térkép szolgáltat a templomhely környezetére vonatkozó új adatokat, hiszen csak ezen lehet követni a Hajdú-völgy⁵¹ eredeti folyómedrének útját, s csak ez adhat támpontot ahhoz, hogy jobban el tudjuk képzelni a középkori falu korabeli földrajzi környezetét. A valósághoz közelálló feltételezés lehet ennek alapján az, ha – a legtöbb, már feltérképezett délkelet-alföldi középkori településhez hasonlóan⁵² – Csorvást is folyóparti településként képzeljük el. Ezt az alább ismertetett régészeti terepbejárások eredményei is megerősítik.

Az elpusztult középkori falu helyét először 1964-ben Dienes István és Kovalovszki Júlia azonosította a régészeti terepbejárás módszerével, a mai községtől nyugatra kb. 1

⁴⁷ Huszár 1822. 52. térképszelvény. MTA Régészeti Intézete fotótára, negatív ltsz. 36.165, 36.167.

⁴⁸ II. katonai felmérés, Sect. 57. Col. XL. (MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1548., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.703.), Sect. 58. Col. XL. (EFM ltsz. Td. 94.41.6.1.), *Domokosné–Domokos* 1988. 62.

⁴⁹ MMM ltsz. Hd. 58.25.15., *Domokosné–Domokos* 1988. XXII. c. melléklet.

⁵⁰ Csorvás XIX. század közepére eső újratelepülését és általános rendezését legalaposabban Zalai György dolgozta fel. (*Zalai* 1994. 8–9.)

⁵¹ Huszár 1822. 40. térképszelvény. MTA Régészeti Intézete fotótára, negatív ltsz. 36.130, 36.133.

⁵² Legközelebbi példa erre a középkori Gerendás, Kétsopron és Sznánegyház fekvése. (*MRT IV/3*. Telekgerendás 12/14. sz. lelőhely., *Szatmári* 1996/a. 210–211, 230, 1. kép., *Szatmári* 1996/b. 16–20, 55, 8. kép.)

km-re, a korábbi Sztojanovics-major (akkor Vörös Október Tsz) környezetében.⁵³ Területén Árpád-kori és késő középkori falnyomokat figyeltek meg, de a templom helyét nem sikerült meghatározniuk.⁵⁴ Azóta a Csorvás helytörténetével behatóan foglalkozó Zalai György – tisztán a történeti adatokból kiindulva – arra a következtetésre jutott, hogy a település 1552-ben említett templomát valószínűleg a tatárjáráskor elpusztult régi Csorvás templomának helyén, minden bizonnyal Ábránffy Sebestyén építtette, a XV–XVI. század fordulója előtti években.⁵⁵

Az elpusztult középkori falu területéről igen sok régészeti lelet került már elő.⁵⁶ Az egyik ilyen lelet 1962-ben nagyobb mennyiségű ezüstpénzből állt, amelyek között nagyrészt XV–XVI. századi erdélyi és lengyel érmek voltak. Az erről beszámoló újsághír szerint a pénzek egy részét széthordták a megtalálók, más része viszont az orosházi múzeumba került.⁵⁷ A múzeum nyilvántartásában azonban nincs erre utaló adat. Kovalovszki Júlia az 1965-ben megjelent tanulmányában az újságcikkre hivatkozva még megemlítette, hogy a két-háromezer darab, XVI. századi ezüstpénz egy edényben került elő.⁵⁸ 1974-ben egy újabb éremleletet forgatott ki az eke a megszűnt falu területén. A cserépedényben elrejtett, XVI. századi magyar, cseh, porosz, lengyel, litván pénzek (tallérok, garasok, dénárok) közül több százat a Magyar Nemzeti Múzeum és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteménye számára is sikerült megszerezni. A legkésőbbi veret 1593-ból való.⁵⁹ Ez utóbbi éremleletnek a pontos helyét is ismerjük (5. kép), de itt szondázó ásásra még nem került sor. A helybeli lakosok emlékezete az előző két éremleleten kívül még három hasonló leletet tart számon. Az egyiket Kis Béla találta 1946-ban, szintén cserépedényben, az 1974-ben előkerült éremlelet helyétől kb. 200 méterre északnyugatra, egy kisebb homokbánya környékén. A másik éremlelet az 1974. évi lelet helyétől kb. 400 méterre délnyugatra, a Búzás-tanyán látott napvilágot, ugyancsak 1946 táján, szintén cserépedényben.⁶⁰ A harmadik éremleletet a Medgyesi gyerekek találták 1956 körül a Medgyesi-tanyán, három korsóban, az 1974. évi lelet helyétől kb. 750 méterre délkeletre.⁶¹

⁵³ A major illetve a Tsz tehenészete a település belterületének nyugati széle és az Orosházára vezető 47. sz. főút északnyugati szögletében ma is megtalálható.

⁵⁴ Kovalovszki 1965. 178. (17. számú régészeti lelőhely).

⁵⁵ Zalai 1995. 5, 7–8.

⁵⁶ Nem ide köthető viszont a Duna–Tisza közén előkerült csorvai füstölő, amelyet Dávid Katalin munkája pontatlanul említ csorvási leletnek. Vö.: Reizner János: A szeged-csorvai Árpád-kori füstölő (thuribulum). Arch. Ért. XV (1895) 361–365., Entz Géza: A szeged-csorvai bronz tömjénező. Művészettörténeti Értesítő IV (1957) 11–16., Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Budapest, 1974. 20–21.

⁵⁷ Orosházi Hírlap VII. évf. 69. szám, 1962. október 9-e, 8. oldal.

⁵⁸ Kovalovszki 1965. 178.

⁵⁹ MMM irattára 11/40/1974, 22/1974, 22/89/1974. iktató számú iratok, Szabó János József jelentései: MMM Rég. Ad. 1234/1975., Rég. Füz. Ser. I. 28 (1975) 116., Szabó 1974. 1–2., Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1591. évi ezüsttallérja: MMM éremtára, ltsz. 74.8., a leltározatlan érmek szintén a MMM éremtárában (I. MMM irattára 10/78/91. iktató számú irat is). Vö. még: G. I.: Éremleletek. Numizmatikai Közlöny LXXX–LXXXI. 1981–1982. (1983) 149–150.

⁶⁰ Pados Pál (szül. 1921) Csorvás, Szántó Kovács János u. 13. sz. alatti lakos szóbeli közlése, 1996. Az egyes adatok között átfedés is elképzelhető, hiszen az 1962. évi újsághír szerint az egyik találó neve szintén Kiss Béla volt.

⁶¹ Juhász Kálmán (szül. 1947) Csorvás, Rákóczi u. 58. sz. alatti lakos szóbeli közlése, 1997. Emlékezete szerint az érmek az orosházi múzeumba kerültek, de ott jelenleg semmilyen adat nem utal erre.

A település múltja iránt érdeklődő csorvási Pados Pál és felesége 1972 óta végeznek aprólékos terepbejárásokat Csorvás határában, így a középkori falu helyén és környékén is. Terepjárásaik első szakaszában Varga Mihály is részt vett e munkában. Az általuk feltérképezett 222 régészeti lelőhelyen gyűjtött leleteket kisebb részt (az 1–48. lelőhely anyagát) 1977-ben, nagyobb részt (49–222. lelőhely) pedig 1996 végén ajándékozták a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum illetve a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum topográfiai gyűjteményének.⁶² Térképükön a középkori település területét a mai Csorvástól északnyugatra jelölték be, a belterület szélétől és az Orosháza felé vezető 47. sz. főúttól kezdődően, csaknem 2,5 km hosszúságban és több mint 1 km szélességben. Ezen a területen természetesen több korszak leletanyagát is megtalálták, s az itt gyűjtött leleteket egységesen egy – az általuk 1. sorszámmal jelölt – lelőhely anyagának különítették el. A templom helyét is sikerült megtalálniuk a Sztojanovics-major épületeitől kb. 1200 méternyire északnyugatra, s ott rengeteg terméskövet és embercsontot figyeltek meg. A kövek között zöldes árnyalatú, kemény kőzet és szemcsés anyagú terméskő egyaránt előfordul. Az egyik homokkődarab széle ívelten megmunkált.

A lelőhelyről származó, s a múzeumba került Varga–Pados, illetve csak Pados-féle gyűjtemény igen gazdag Árpád-kori és késő középkori leletekben. Ezekon kívül kevés szarmata és avar kori edénytöredék is előfordul a leletanyagban. A középkori gyűjteménynek hozzávetőlegesen egynegyed része Árpád-kori, háromnegyed része pedig a késő középkorba sorolható.⁶³

Az Árpád-korba tartozik például egy félbe törött bronzlunula (14. kép 7; 26. kép 7) – amely az ún. köznépi temetők jellegzetes lelete,⁶⁴ és a XI. századnál semmiképpen sem későbbi –, valamint egy közelebről meghatározhatatlan ezüstdénár a XII. századból⁶⁵ és egy másik, a XIII. század első felére keltezhető friesachi érem hamisítványa⁶⁶ is, amelyeket a templomhelyen találtak. Szintén itt gyűjtöttek egy 2,8 cm átmérőjű, ezüsthuzalból készített, bordás S-végű karikát is (14. kép 8; 26. kép 8). E korszakba sorolható továbbá jó néhány kerámiatöredék: cserépbogrács- és fazéktöredék is (17. kép 1–4). A bográcsperecek kifelé vagy befelé, esetleg mindkét irányban megvastagodóak, s a függesztőfüleknel karéjos vagy befelé háromszög alakban csúcsos kialakításúak (17. kép 4). Egy több darabból ragasztott, teljes formájára kiegészíthető cserépbogrács is a múzeumba került. Ennek pereme kifelé illetve mindkét irányban megvastagodó, a két-két kerek függesztőlyuk körül karéjos kiképzésű – Szá.: 27 cm, M.: 18 cm – (18. kép 3). A fazekakból származó peremtöredékek vízszintesen vagy enyhén kihajlóak, lekerekített vagy ferdén levágott, esetleg elkeskenyedő szélűek (17. kép 1–3). Az oldaltöredékeket bekarcolt csigavonalak, sűrű, egymással párhuzamosan futó, vízszintes árkok, párhuzamos rádliminták, vízszintes vonalkötegek díszítik. Az egyik oldaltöredéket orsókarikának kezdték el kifaragni, de vannak elkészült orsókarikák, orsógombok is. Egy fenéktöredék, amely az oldalán függőlegesen síkozott, és ugyancsak függőlegesen árkolt díszítésű,

⁶² MMM Rég. Ad. 1470/1977, 2198/1997., Csorvási Híradó III. évf. (1977) 4. szám, 22–24. old., Békés Megyei Népújás XXXIV. évf. 199. szám, 1979. augusztus 26-a, 7. old., *Szatmári* 1997/a. 9–10., Ugyanaz: Csorvási Híradó VIII. évfolyam 6. szám, 1997. június hó, 4. oldal. – Jelenleg mind a 222 lelőhely anyaga a MMM régészeti topográfiai gyűjteményében található.

⁶³ MMM régészeti topográfiai gyűjteménye: Csorvás 1. számú lelőhely.

⁶⁴ Legközelebbi megfelelőjét az Orosháza mellett föltárt gellértegyházi temető 96. sírjából ismerjük. (*Zalotay* 1957. 12. 4. tábla.)

⁶⁵ *CNH I.* 69., *Huszár* 1979. No. 82.

⁶⁶ Friesach, II. Eberhard (1200–1246); dénár; L. 15. Nagy Ádám meghatározása.

anyaga alapján szintén az Árpád-korba sorolható. Ugyanebbe a korszakba tartozik az az öt kézi malomkő is, melyek közül egy teljesen ép. Ez utóbbi domború felületű, átmérője pedig 41 cm (29. kép 2). Egy másik szintén domború, tehát a kézi malomkőpár alsó része volt, de ez félbe törött. Átmérője 48 cm volt (29. kép 1). A három kisebb malomkő egyik oldala homorú felületű, s mindhárom oldalában a forgatás megkönnyítésére kerek, befelé szűkülő lyukat véstek. A malomköveket középen kerek vagy négyszögletes lyukak segítségével rögzítették.

Az ugyanebben a gyűjteményben lévő késő középkori leletek között a legkülönbözőbb profilált fazékperemek fordulnak elő. Anyaguk jellegzetesen szemcsés soványítású. Néhány fedőhornyos, vagy a vállán ferde vonalakkal, esetleg vízszintes vonallal illetve beszürkált pontokkal díszített. Az egyik perem széle alatt ferdén bevagdosott, széles borda fut körbe. Egy másik, vékony falú perem a belső oldalán zöld mázas. Egy hengeres testű és egyenes peremű szilke belül sárgásbarna mázas, pereme pedig benyomkodott (18. kép 2). Több darabból lehetett összeragasztani az egyik fazéknak a fél profilját. Az edény a felső harmadában öblösödött, a vállán pedig két-két párhuzamos ecsetvonással, barna festéssel díszített volt (28. kép 1). Az edényoldalak egy részét kívül vagy belül szintén zöld illetve sárgásbarna máz borítja. Vannak sárgásfehér és világosbarna alapon világos- vagy sötétbarna, esetleg vörös színű vonalas és sávos festésű, sőt létradíszes és fenyőágmintás darabok is (19. kép 1–5). Egy sárgásbarna mázas és több szűrős vagy szűrő nélküli korsónyaktörredék a kései darabok közül származhat, de ide sorolhatók a jellegzetes formájú, szürke és barna színű, török kori, a végükön szűrős kiöntőcsövek is (19. kép 8–9). A fenéktörredékek egyszerű fazekakból valók, az egyiket világos alapon barna sávos festés díszíti, két másik pedig a belső oldalukon zöld mázas. A fültörredékek kisebb-nagyobb korszakból, szilkekből maradtak meg. Ezeket leginkább tűzdelt vonalakkal vagy vörös, sárga és barna vonalas festéssel díszítették (19. kép 6–7). Több fedőnek a darabja került elő, s a törredékekből egy teljes fedőt is össze lehetett ragasztani (18. kép 1).

Szintén a késő középkorba sorolhatók a belül mázas lábasokból származó lábtörredékek, az üvegpalackok szájának darabjai, más üvegedények csurgatott díszű részei és a játéknak használt, 0,5–2,5 cm átmérőjű, különböző (kék, sárga, barna, zöld és ezek árnyalatainak megfelelő) színű üvegpasztá-, valamint más agyag-, csont- és kőgolyók. Ide tartozik még több balta és egy fokos darabja (22. kép 4), igen sok – köztük rézberakásos vagy csontborításos – vaskés törredéke (14. kép 19–21; 25. kép 1–6; 26. kép 19–21), egy "húsoló" – a tímárok bőrkikészítésénél használt eszköze – (22. kép 3), egy csizma sarokvasa, néhány lapos és széles patkó (23. kép 1–4), továbbá egy csiholóvas (22. kép 2), egy lakatpánt (22. kép 1), két kulcs darabja, sok vascsat (24. kép 1–14), vaskarika és vasszög, néhány sarló (23. kép 5–6) és zablá, valamint több más vaseszköz is. Az egyik vasfejsze teljesen épen megmaradt, rajta a beütött mesterjegy is kivehető (16. kép 2; 22. kép 5). Igen sok gyűrött bronzlemez, több szíjszorító lemez – az egyikben minuscula írás részletével – (14. kép 18; 26. kép 18), bronzcsat (14. kép 12–15; 26. kép 12–15), ezüst- és bronzhuzal ugyancsak található a gyűjteményben. Ide sorolható még 14 db XVI. századi érem, 10 db bronzból készült karika- és pecsétgyűrű (14. kép 9–10; 26. kép 9–10), egy öntött, áttört, bronzból készített, kampós ruhakapocs (14. kép 4; 26. kép 4), két másik, szintén öntött és áttört, bronz ruhakapocs (14. kép 1–2; 26. kép 1–2), egy nagyméretű és több kicsi, bronz vagy ezüstözött bronz fülesgomb (14. kép 11; 26. kép 11), egy lapított bronzhuzalból hajlított párizsikapocs (14. kép 3; 26. kép 3), két gömbös fejű bronztű (14. kép 16–17; 26. kép 16–17), öt bronzgyűszű (14. kép 5–6, 26. kép 5–6) valamint néhány vésett

díszú csontlap, melyek leginkább a templom körüli temető területén kerültek felszínre. A faluhely területéhez kapcsolható továbbá egy csontkorcsolya (25. kép 7), egy mázas orsógomb és egy XVI. század utáni, félbe törött, hamis tallér⁶⁷ is. Valószínűleg szintén késő középkori lehet egy 48,5 cm hosszú bajonett, amely a foka alatt girland motívummal díszített. A gyűjteményben lévő, kardmarkolathoz kapcsolódó egyenes keresztvas ugyanide tartozhat.

Külön kell megemlíteni a kályhaszemek és a kályhacsempék töredékeit. Az előbbieik közé hagyma és pohár alakú kályhaszemek csúcsai illetve perem- és aljtöredékei tartoznak, valamint egy tálka alakú kályhaszem fenéktöredéke, amelynek közepét benyomkodásokkal tagolt kör alakú borda díszíti.

Igen érdekesek a kályhacsempék. Két töredék (20. kép 6, 9) teljesen megegyezik a Békéscsabán talált számárhátíves kályhacsempék típusával.⁶⁸ Egy áttört, mázatlan, bástyatagok alatt csüngő háromszögekkel díszített töredékhez (20. kép 1) hasonló darab Gerlán már szintén előkerült.⁶⁹ Két másik, ugyancsak mázatlan, mérműves darab a csempé felső felében elhelyezkedő ablakok alapja illetve osztótagja lehetett (20. kép 4–5). E töredékeknek a megfelelőjét Békésről ismerjük.⁷⁰ Minden bizonnyal szintén a békéscsabai körhöz tartozik egy további töredék (20. kép 3), s talán ugyanide sorolható egy kivágott szélű, bordákkal díszített darab is (20. kép 8). Az ugyancsak innen származó, levágott szélű saroktöredéken a bástyadíszek a tükörmező részét képezték, így ez a darab nem lehetett oromcsempé (20. kép 7). Egy egészen finoman iszapolt, bástyadíszes, bordás felületű töredék – anyaga miatt – idegennek tűnik a térség eddig megismert kályhacsempéinek csoportjában (20. kép 2). Négy másik kályhacsempedarab szintén mázatlan és áttört előlapú, azonos típusú oromcsempéből származik.⁷¹ Díszítésüket egyetlen többlől kihajló domború ágak képezik (21. kép 1–4). Ezekhez igen hasonló egy ötödik, szintén levelekkel díszített töredék (21. kép 5). A kályhacsempék közé tartozik továbbá egy virágos (21. kép 6) és egy dongáshátú, egyenesen levágott szélű, a külső oldalán zöld mázas darab is.

A kályhacsempék közül azok, amelyeknek pontos megfelelőit is ismerjük más, közeli és távoli lelőhelyekről, azt bizonyítják, hogy Csorvás térsége éppúgy részét képezte a helyi és távolabbi kereskedelemnek, mint például a nagyobb birtokközpontokhoz közelebb eső települések. Ezenkívül a csorvási kályhacsempé-leletek újabb értékes adalékokat szolgáltatnak a délkelet-alföldi kályhás központok termékeinek elterjedéséhez. Ebből a szempontból érdemes megemlíteni a Pados Pál gyűjtésének 149. számú lelőhelyén előkerült másik kályhacsempé-töredéket is (21. kép 7), amely a gerlai és a nagymágocsi, Szent Pétert ábrázoló kályhacsempékkel állítható párhuzamba.⁷²

A Pados Pálék és Varga Mihály által gyűjtött leletek között lévő átfürt fenőkőnek és néhány vaseszköznek a középkoron belüli pontosabb keltezése bizonytalan.

A több évtizedes, ismétlődő terepjárások egyre inkább érlelték egy ásatás gondolatát is, amelyre 1997-ben került sor, a mai Csorvás község újratelepülésének 140. évforduló-

⁶⁷ Nagy Ádám meghatározása. – Az érme meghatározásában nyújtott szíves segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁸ *Szatmári* 1994/b. 512. 4. kép 1–3., *MRT IV/3*. Békéscsaba 2/302. sz. lelőhely, 149. tábla 1–4.

⁶⁹ *MRT IV/3*. Gerla 5/7. sz. lelőhely, 153. tábla 2, 7.

⁷⁰ *MRT IV/3*. Békés 1/1. sz. lelőhely, 141. tábla 9.

⁷¹ A legnagyobbat (21. kép 4) Pados Pál a templomhelytől délre találta, s még az 1970-es évek első felében a békéscsabai múzeumnak ajándékozta: MMM Itsz. 74.339.145.

⁷² *Méri* 1957. 202. XLV. tábla 7., *Szatmári* 1985. 58, 62, 75. VIII. tábla 5.

jához kapcsolódva. Ezen ünnepségek előkészítésekor kereste meg a helyi önkormányzat a megyei múzeumi szervezetet azzal a kéréssel, hogy végezzünk ásátást az elpusztult középkori falu templomának helyén.

Az 1997 áprilisában végzett előzetes helyszíni szemle során Pados Pál segítségével azonosítottuk ismét a templomhelyet, a mai község belterületének északnyugati szélétől és az Orosháza felé vezető 47. sz. főúttól egyformán 1500 méterre északnyugatra, a Felső-Sashalom-dűlőben (5. kép). A régi Sztojanovics-majortól 500 méternyire nyugatra az orosházi műútra merőlegesen egy dűlőút halad észak felé, s a műúttól kb. 1700 méternyire ez a dűlőút keresztezi a DNy-ÉK-i irányú, Orosházát Békéssel összekötő régi, ún. békési földutat. Az elpusztult középkori falu templomának helye az előző dűlőúttól 170 méterre keletre, az említett dűlőutak találkozási pontjától pedig 300 méterre délkeletre található (6. kép). Helyszíni szemlénk időpontjában a templomhely kitűnően kirajzolódott a frissen boronált tavaszi szántóföldön. Területe egy olyan kisebb, a környezetétől világosabb színű foltjával is eltérő kiemelkedésre terjedt ki, amely nyilvánvalóan csak a templom omladékának maradványa lehetett. Az újkori, már elbontott tanyák helyei is ehhez hasonló, kisebb kiemelkedések formájában jelentkeznek ugyan a felszínen, de a templom helyén mintegy 40 x 30 méteres területen sűrűn borította a felszínt a kiszántott habarcsos kőzúzalék, s a kődarabok között igen sok embercsontot is meg lehetett figyelni. Téglát vagy tégladarabot csak elvétve találtunk. Leginkább szabálytalan alakú, ökölnyi vagy legfeljebb két tenyérnyi nagyságú kődarabok heverték mindenütt. Köztük előfordultak zöldes színű terméskövek, valamint fehéres, sárgás és rozsdás színű homokkövek is. A kiszántott embercsontokat a templomhely 40 x 30 méteres körzeténél nagyobb területen is lehetett észlelni, ez a templom körüli temető elhelyezkedését jelölte számunkra. A templomhely és a temető közvetlen környezetében az Árpád-koriaknál nagyobb mennyiségben fordultak elő a késő középkori edénytöredékek a felszínen.

Részletesebb terepbejárásokat az ásátás ideje alatt, 1997 júniusának elején is végeztünk a templomhely környékén, mivel a topográfiai tapasztalatok alapján biztosra vehető volt, hogy a Pados Pálék által a középkori falu területének korábban megjelölt óriási kiterjedése tulajdonképpen több – a térség geográfiai viszonyai miatt egymástól különálló és különválasztható – régészeti lelőhelyet foglal magába. A mezőgazdasági művelés következtében a területen lévő különböző növénykultúrák miatt a tágabb környék nem volt mindenütt alkalmas a régészeti terepbejárásra, így a középkori falu pontos kiterjedését és egyes részeinek földrajzi elhelyezkedését nem sikerült teljes mértékben feltérképeznünk.

Eddigi megfigyeléseink szerint a templomhely környékén három, területileg ugyan különálló, de egymással kétségkívül szerves egységet alkotó régészeti lelőhely is jelöli a középkori falu helyét. Az első lelőhely kiterjedése kb. 900 x 400 méteres lehet, de sem az északnyugati, sem pedig a délkeleti szélét nem lehetett a magas növényzet miatt meghatározni. E lelőhely bejárható területének az északkeleti szélén, középen található a falu templomának helye, egy 60–100 méter széles, hátsabb vonulat tetején. A keskeny kiemelkedő hát lényegében annak a – napjainkra már kiszáradt – folyómedernek a délnyugati partját jelenti, amelyre az egész lelőhely támaszkodik. A lelőhely felszíne általában egyenetlen, kisebb-nagyobb kiemelkedésekkel tagolt. Ezek közül néhány biztosan középkori objektumot (házat) jelöl, mert a környezetüknél világosabb sötét színű foltjaikban az átlagosnál sokkal több – leginkább késő középkori – edénytöredék fordul elő. A templom helyétől kb. 200 méterre Ny–DNy-i irányban került elő az 1974. évi éremlelet. Ennek környékét fémkeresővel átkutattuk az ásátás idején, de újabb érmet nem találtunk.

A másik lelőhely az előzőtől északkeletre van, s az említett folyómeder alacsonyabb északkeleti partján húzódik. Mindössze 60–80 méter széles területét csupán 600 méter hosszan tudtuk követni a békési útig, de északnyugati irányban nem ismerjük teljes kiterjedését. A harmadik lelőhelyet egy újabb, az előzőnél szélesebb folyómeder választja el a második lelőhelytől. Ez a meder is ÉNy–DK-i irányban halad a második lelőhely északkeleti szélénél, a meder északkeleti partja viszont még az első lelőhely partvonulatánál is magasabb valamivel. Ezen a parton 100–140 méter szélességben és kb. 500 méter hosszúságban lehetett követni a lelőhely területét, azonban kiterjedését a növényzet miatt sem délkeleti, sem északnyugati irányban nem lehetett felderíteni (5. kép). Mindhárom lelőhely területén gyűjthetők Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek, de a korábbi korszak leletanyagát csaknem mindenütt elfedi a késő középkor kerámiaanyaga.

Nem volt ugyan módunk az ideig pontosan feltérképezni a középkori település teljes kiterjedését, a részleges terepbejárás adatok alapján mégis egyértelműen megállapítható, hogy a késő középkori falunak Árpád-kori előzménye is volt, s a település az egész középkor folyamán egymáshoz közeli folyómedrek partjait foglalta el. Azt is tudjuk, hogy a falu templomát vélhetően a központi helyen, az egyik folyóág délkeleti partjának legmagasabb pontján építették fel. Abban sem lehet lényegében semmi kétség, hogy ezen a területen valóban a mai település középkori előzménye, az oklevelekben emlegetett Csorvás feküdt. Ezt bizonyítja egyrészt több – nyilvánvalóan szájhagyomány útján fennmaradt, s a múlt század második felében feljegyzett – írásos adat, másrészt igazolják a Harruckern-domínium, az I. katonai felmérés és minden bizonnyal Huszár Mátyás térképi ábrázolásai is. Az utóbbi negyed században végzett régészeti terepbejárások szintén azt igazolják, hogy Csorvás határában nincs több középkori faluhely. Biztosnak vehető tehát, hogy itt volt a középkori Csorvás. A térképek tanúsága és a terepbejárások tapasztalata szerint szervesen a falu környezetéhez tartozott a Hajdú-völgy széles, a település környezetében több ágra szakadó folyómedre. Az egymással szemben lévő folyópartokon elterülő falurészeket nyilvánvalóan hidak kötötték össze. A hidakat is felhasználva, a templom mellett – vagyis a falu központján keresztül – haladt a Békést Orosházával közvetlenül összekötő országút. Ezen például Szeged és Nagyvárad felé, a falutól pedig kb. 4 km-re keletre lévő másik jelentős országúton Arad és Szolnok felé lehetett a leggyorsabban eljutni (1–5. kép).⁷³

Az ásásra 1997. június 2–13. között került sor.⁷⁴ Több időt sajnos az ásást megelőzően sem tervezhettünk a feltárásokra, így az kezdettől fogva csak szondázó jellegű lehetett. A rendelkezésünkre álló két hét alatt célunk a templom és a templom körüli temető részleges feltárása volt, de elsősorban a templom épületéről igyekeztünk minél több

⁷³ Az aradi út a közelben a legjobb állapotban a Telekgerendás és Gerendás települések közötti közigazgatási határvonal mentén maradt meg. Ide esik egyébként a középkori Gerendás falu helye is (*MRT IV/3*. Telekgerendás 12/14. sz. lelőhely). Vö. még: II. katonai felmérés Sect. 57. Col. XL. (MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1548., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.703.), Magyarország földrajzinév-tára II. Budapest, 1980. 9. 20. és térképmelléklete.

⁷⁴ Ásatási dokumentáció: MMM Rég. Ad. 2231–1998. Rajzok: MMM Rég. Ad. 2222–1997, 2223–1997, 2226–1997. Ásatási fotónegatívak: MMM fotótára ltsz. 59458–59541. Diapozitívak: MMM fotótára ltsz. 24346–24402. Leletanyag: MMM ltsz. 97.3.1–97.3.67. A lelőhelyen előkerült leletek fotónegatívjai: MMM fotótára ltsz. 59732–59769, 59824. – Vö. még: Békés Megyei Nap 1997. június 13. 1. 5. oldal., Békés Megyei Hírlap 1997. június 14–15. 3. oldal., Békés Megyei Nap 1997. június 21. 11. oldal., Szatmári Imre: Ásatás a középkori Csorvás területén. Csorvási Híradó VIII. évfolyam 7. szám, 1997. július hónap, 3. oldal., Szabad Föld 1997. augusztus 19. 4. oldal., Békés Megyei Nap 1997. szeptember 6. 7. oldal., Szatmári 1997/b. 10–12.

adatot összegyűjteni. Ezért a már áprilisban azonosított templomhelyen két szelvényt jelöltünk ki, az épületet jelző kötörmelékkel borított 40 x 30 méteres területen. A szelvények kitűzésénél gondolnunk kellett egyrészt arra, hogy ezt az 1200 m²-es területet a két hét alatt nyilvánvalóan nem tudjuk teljesen feltárni, másrészt pedig arra is, hogy a szelvényeinkkel a templomnak azokat a részeit tárjuk fel lehetőleg, amelyek alapján az épület főbb méreteit megállapíthatjuk, s teljes alaprajzát kiserkeszthetjük. Ugyanakkor számolnunk kellett azzal is, hogy az egyes szelvényekből kitermelt földet az adott szelvények mellől ugyancsak nem lesz időnk továbbtermelni, vagyis a szelvények bővítésére sem lesz lehetőségünk.

A fenti okok és megfontolások után a két szelvényt a kötörmelékes területnek nem elsősorban a középső részén, hanem attól kissé északabbra és északkeletre jelöltük ki. Így próbáltuk eredendően a templom szentélyét és északi hajófalát, illetve északnyugati sarkát megtalálni, mert a Békés megyei templomfeltárások eddigi tapasztalatai szerint a különböző bolygatások és a mindenütt előforduló későbbi beásások elsősorban a templomok déli falainak helyét pusztították el, sokszor teljes mértékben. A két szelvényt először három-három, egyenként 5 x 5 méteres alapterületű szelvényt jelöltünk ki, közöttük 50 centiméteres tanúfalakat hagyva ki. A szelvények számozása a mélyítésük sorrendjében követte egymást (1–6. szelvény). Amikor már kibontakozott a templom egykori helyzete, két újabb – az előzőeknél nagyobb méretű – szelvényt is kijelöltünk a szelvényt sor nyugati végében (7–8. szelvény), de idő hiánya miatt csak az egyikben sikerült érdemleges megfigyeléseket tenni (8. szelvény).

Az 1. szelvényben a szentélytől keletre eső, annak külső oldalánál lévő területet sikerült csak megtalálni, de a szelvény nyugati szélébe már a szentély keleti támpillérenek alapozási gödre is benyúlt. A 2. szelvényben egy másik, a szentélyt északkeleti irányból megerősítő támpillér kis részlete és egy osszarium helye került elő. A 3. szelvényben megtaláltuk az előbbi támpillér további részletét, a szentély északi alapozásának külső szélét, valamint a templomhajó északkeleti külső sarkát erősítő haránttámpillér helyét. A 4. szelvényben bontakozott ki az egész szentély félköríves alapozása és a hozzá épített három támpillér csatlakozása. Az 5. szelvényben a templomhajó északi falának és északkeleti belső sarkának vonala rajzolódott ki, a falat kívülről támasztó és a haránttámpillért erősítő egy-egy újabb támpillér alapozási gödrével együtt. A 6. és 7. szelvényben a bontást csak kis részben végeztük el, mert az ásatás befejezésének közelgő időpontja miatt erőinket a 8. szelvény területére kellett átcsoportosítanunk. A 6. szelvény északi kétharmadában csak a szántás rétegét ástuk ki, déli szélén pedig a templomhajó déli falának kiszedett árkához tartozó tégl- és kötörmelékes beásást mélyítettük 80 centiméternyire, de alját nem sikerült elérnünk. A 7. szelvény 8 x 5 méteres területén szintén csak a szántás rétegének kitermelésére futotta időnkéből. A 8. szelvény is 8 méter hosszú volt, de szélességét lecsökkentettük 3,5 méterre. Itt került elő a templom északnyugati sarka, egy támpillér helyével együtt, amely a templomhajó északi oldalához csatlakozott (7. kép; 30. kép 1).

A rendelkezésre álló idő alatt sikerült tehát feltárni a templom félköríves szentélyének, északi hajófalának és északnyugati sarkának a helyét. Igaz ugyan, hogy az egykori templomnak csak az északi felét, illetve annak is csak a kisebb részét sikerült kibontani, a szimmetria elvei szerint azonban az épület teljes alaprajza kiserkeszthető. Mindössze a déli oldalon a támpillérek száma és elhelyezkedése maradt kissé bizonytalan (8. kép).

A tágabb templomhely illetve a feltárás területén a mai felszín nem tekinthető teljesen vízszintesnek. A szintbeli különbségek legnagyobb értéke 28 cm volt, a 2. szelvény északkeleti és a 8. szelvény északi széle között. Közvetlenül a templom helyén azonban ez az érték mindössze 10 cm körül mozgott. Az ásatás szintbeli adatainak egységes megállapítása érdekében minden pontot a 4. szelvény északnyugati sarkának mai felszínéhez viszonyítva szinteztük be. Az ásatás országos hálózatba történő bemérésekor viszont nemcsak ezt a pontot, hanem a szentély külső ívének négy pontját is meghatároztuk, s geodéták segítségével rögzítettük (6–7. kép).

Az ásatási megfigyelések szerint a templom építőanyagát s még az épület alapozásában lévő termésköveket is a falu elnéptelenedése utáni évszázadok során, sőt valószínűleg még az utóbbi évtizedekben is módszeresen kibányászták, így a falak helyén sajnos mindössze foltokban lehetett csak követni az alapozás irányát. Az északi hajófalnál és a szentély külső szélénél is kitűnően látszott, hogy először a falak helyén szisztematikusan végighaladva, a kőalapozás aljáig, a szentélynél pedig csaknem ennek aljáig kiásták az építőanyagot. Ekkor még a felszínen is pontosan látszódnuk kellett a falaknak, hiszen az alapozás kitermelésekor szinte sértetlenül hagyták az eredeti alapozási árok széleit is. A kitermelt alapfalak helyére ezt követően egészen apró összetételű meszes, köves törmelék került. Később viszont kisebb-nagyobb, néhol pedig óriási méretű, szabálytalan alakú gödröket ástak csaknem az épület egész területén, főként a templom belsejében. E későbbi beásások idején már biztosan nem látszott pontosan a falak vonala, így e bolygatásokkal sok helyen a főfalak kiszedett alapozási árkának addig valószínűleg épen hagyott belső szélét is szinte mindenütt elpusztították. E gödrök betöltése a korábbiakénál lazább összetételű volt, s általában kevés humusszal kevert, nagyobb téglá- és kődarabokból állt (7, 9–12. kép).

Ásatásunk idején leginkább csak a kiszedett alapozási árok külső szélét és a falak helyének belső oldalán mélyebbre hatoló későbbi beásások széleit találtuk már csak meg. A templom egykori falainak helyét mindössze a kétféle beásás között megmaradt felületeken lehetett követni. A félköríves szentély alapozási árkának alján teljesen – néhol több rétegben, különböző mélységekben is –, a templomhajó északnyugati sarkában pedig egy kisebb foltban és csupán kb. 10 centiméteres vastagságban viszont az alapozáshoz tartozó kövek is megmaradtak eredeti helyzetükben (7. kép; 30. kép 2–3; 31. kép 1–2). Ugyanígy eredeti helyzetben találtunk egy kisebb követ a templomhajó alapozási árkának északkeleti sarkában, valamint egy nagyobbat a diadalív északi végének alapozása vonalában. Ez utóbbiak sokat segítettek abban, hogy pontosan ki lehessen bontani a templomhajó északkeleti sarkának külső és belső szélét, illetve a hajó és a szentély találkozásának helyét is az északi oldalon. A szentély déli falának nyugati végét azonban egy olyan nagyméretű, későbbi beásás pusztította el, amely teljesen átvágta itt a hajó és a szentély csatlakozási pontjának alapozását (7. kép). Ugyanígy későbbi beásás nyomát találtuk a szentélynek szinte az egész belső területén. Ennek betöltéséből egy egészen újkorinak látzó, szinte acélos vastörredék került elő. Ez is arra utal, hogy a templomhelyet még a legutóbbi évszázadban vagy évtizedekben is bolygatták különböző beásásokkal.

Az ásatás során egyetlen épülethez tartozó alapozást találtunk, vagyis – a feltárások területének jelentős korlátozottsága ellenére – nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a középkori Csorvás templomának egyetlen épülete volt, s vele kapcsolatban nincsenek adatok falak lebontására vagy új falak, esetleg épületrészek építésére. A jelek szerint az eredetileg felépített templom falainak helyét, így belső terét is megváltoztató, szerkezetét

tehát – a támpillérek utólagos építésétől eltekintve – alapvetően érintő átépítésről vagy bővítésről nem beszélhetünk. A korabeli építési járószint a felszín eróziója, kopása miatt mára sehol sem maradt meg, s a templom bejáratának helyére utaló nyomokat sem találunk. Ez utóbbi nem is véletlen, hiszen ha az erózió nem is tüntette volna el ennek nyomait, a feltárt területen bejáratnak a nyomát akkor sem találhattuk volna meg, mert az a kor szokásainak megfelelően az épületnek vagy a déli vagy – Grócz Béla említett leírása alapján – még inkább a nyugati oldalán helyezkedett el.

Az ásatási megfigyeléseink szerint a templom eredetileg a korabeli falusi egyházi építészet szabályainak teljesen megfelelő, egyhajós, félköríves szentélyzáródású épület volt. Méreteit figyelembe véve azonban a délkelet-alföldi régióban eddig ismertté vált, hasonló korú épületek között a jelentősebbek közé tartozott: alapozása alapján külső hossza 15–15,15 méter, külső szélessége pedig 8,6 méter lehetett. (A templom hosszánál a kisebb érték az alapozás aljának megmaradt szélét, a nagyobb érték pedig a fölfelé ferdén kiszélesedő oldalú alapozási árok felső szélét jelenti.) Az épület tájolása a kiszertelt teljes alaprajz hossz tengelyében pontosan Ny–K-i irányú volt, szentélye tehát kis mértékben sem tért el a keleti iránytól sem az északi, sem a déli égtáj felé. A 6. szelvény déli szélénél és délkeleti sarkánál jelentkező beásás körvonala alapján a szentély bejáratánál a diadalívhez tartozó beugró pilléralapozással is számolnunk kell. A hajó külső hossza 10,40 m, a szentély külső szélessége 6,20 m, a szentély belső szélessége 4,30 m, a szentély belső hossza a tengelyben 3,65 m volt. A hajó északkeleti külső vállának beugrását a szentélyfalig 1,20 méternek, a hajó belső hosszát 8,35 méternek, a hajó belső szélességét 6,50 méternek mértük. A diadalív pilléreinek feltételezett beugrása ugyanakkor a szentélyfal belső szélétől kb. 1 m, a diadalív hozzávetőleges szélessége kb. szintén 1 m, a szentély bejáratának becsült szélessége 2,30 m, a hajó északkeleti belső vállának beugrása pedig a diadalív feltételezett pilléralapozásának déli széléig kb. 2,15 m lehetett. A hajó alapfalának szélessége a nyugati falnál 1,10 m, az északi falnál 1,05 m, a szentély alapfalának szélessége pedig 0,90–0,95 m volt. Az alapozási árok rézsús oldalának felső szélénél ez utóbbi érték 120 cm is lehetett (7–8. kép).

A templom alapozástechnikájának teljes megismerése céljából két metszetet készítettünk. Az első metszettel a templomhajó északi falának alapozási árkát vágtuk át (A–B metszet), a másikkal pedig a szentély középső szakaszát (C–D metszet). Csak ezzel a módszerrel szerezhettünk arról tudomást, hogy a kiszedett kövek alatt, az alapozási árok legaljára földrétegeket is döngöltek. Szerencsére e döngölt alapozást a kövek kitermelésekor lényegében sértetlenül hagyták, így annak pontos szerkezetét megfigyelhetjük. A metszeteknek köszönhetően egyértelműen megállapítható volt, hogy a hajó és a szentély egész alapozását – kisebb eltérésektől eltekintve – ugyanazzal a technikával, egyszerre készítették. Az alapozási árkot lefelé enyhén összeszűkülő oldalakkal, teknős aljúra ásták ki. Mivel a korabeli járószint nem maradt meg, nem tudhatjuk, hogy eredetileg milyen mélységű volt, de az biztos, hogy a jelenlegi felszíntől számítva (pontosabban a bemérési alappontunkhoz viszonyítva) a szentély és a hajó alapozásának az alját is egyformán 172 cm mélyen értük el. A hajónál az alapozási árok aljára került döngölt földrétegek teteje ugyanakkor 132 cm mélyen, a szentélynél pedig csak 120 cm mélyen húzódott.

A szintkülönbség egyben azt is jelentette, hogy a szentélynél több rétegben döngöltek az alapozás aljára földet. E rétegek vastagsága 5–15 cm között váltakozott, s követve az alapozási árok aljának teknős kiképzését, az árok szélei felé a rétegek széle is emelkedett. A hajónál lévő négy réteg – a kiásott metszet tengelyében – legalul egy 15 cm vastag,

sárgásbarna, e fölött egy 6 cm-es, ugyancsak sárgásbarna színű, majd egy 7 cm-es barnássárga, s végül egy 12 cm vastag sárgásbarna színű döngölt földrétegből állt. Itt tehát a döngölt rétegek vastagsága 40 cm volt. A szentélynél – ugyancsak a metszet középvonalában – a legelső 15 cm-es földréteg fölött egy 6 cm-es, ezen 5 cm-es, majd egy 6 és egy 10 cm-es, végül egy újabb 10 cm vastag réteg követte egymást. Mindegyik réteg sárgásbarna színű, de összetételükben mégis eltérő árnyalatú volt. A talaj fokozatos kiszáradása következtében a rétegek közt jelentkező repedések is segítettek az egyes rétegek különválasztásában. A szentély hat döngölt rétege tehát összesen 52 cm vastagságú volt (12. kép; 33. kép 1–2).

A csorvási templom alapozástechnikájának különlegessége – legalábbis a régióban eddig feltárt templomoknál nem akadt erre példa –, hogy a megszokott módon, teknős aljúra kiásott alapozási árok aljába még egy keskeny árkot is beleástak, s ennek betöltése jelentette a legelső döngölt réteget az alapozásban.

Az épület alapozásának alját kitöltő döngölt földrétegek fölött kisebb-nagyobb természetes köveket raktak, a lehető legrövidebben egymás mellé helyezve őket. A kövek méretei a tenyérnyi daraboktól a nagyobb, akár a 40 x 50 cm-es darabokig is változhattak. A nagyobbakat főként az alapozás széleire, az épület sarkainak helyére tették, s ezeket általában téglatest alakúra is igyekeztek megfaragni, vagy legalábbis hasáb formájúra nagyolni. A nagyméretű kövek közeit kisebb, szabálytalan alakú terméskövekkel egyenlítették ki. Az elhelyezett köveket ezenkívül kellő mennyiségben folyamatosan oltatlan mésszel, mészdarabokkal is leszórták, végül az egész alapozási árkot vízzel árasztották el. Ezzel az ún. úsztatott eljárással a meszet a terméskövek között helyben oltották meg, s egy nagyon erős alapozást nyertek. Erről a szentély megmaradt alapozásának köszönhetően magunk is meggyőződhetünk (31. kép 1–2).

Jóformán csak találgatni lehet, hogy az épület alapozás fölötti, felmenő falait kőből, vagy téglából építették-e. Kétségtelen, hogy napjainkban a templomhelyen leginkább csak kötörmeléklet lehet találni, téglákat pedig csak elvétve. Az ásás ideje alatt a feltárt területen összesen 37 tégladarabot találtunk, legtöbbet a 6. és a 8. szelvényben. Mindegyiknek a méretét lemértük, de közülük csak 13 esetben mérhettünk két adatot – nemcsak a vastagságát, hanem a szélességét is –, s mindössze egyetlen egész téгла került elő. Ez utóbbinak a mérete 25,5 x 15 x 5 cm volt, a téglák szélessége ugyanakkor 13,5–15 cm, a vastagságuk pedig 3,5–6 cm között mozgott. A leggyakoribb szélesség 15 cm, a leggyakoribb vastagság 5 cm volt, tehát a megmaradt egész téгла mérete éppen az átlagnak felel meg.

Annak, hogy napjainkban a csorvási templomhelyen szinte csak kötörmelék található s téгла csak kis mennyiségben, az oka egyrészt az építőanyag módszeres kibányászása, másrészt a téгла és kő használatának eredendően eltérő aránya is lehet. Ha ugyanis a kései, építőanyag után kutatók szinte minden felhasználható darabot elvittek, akár téгла, akár valamire használható méretű és formájú kő került is a kezükbe, a templomhelyen ennek következtében leginkább csak a használhatatlan, kisméretű, szabálytalan alakú kődarabok maradtak vissza és a nagymennyiségű oltottmeszes törmelék. Ettől és a téglának a templomhelyen való előfordulása alapján a templom téglából is épülhetett. Ugyanakkor azonban az ásáson előkerült téglák feltűnően kis mennyisége, a templom kőalapozása és Grócz Béla feljegyzése mégis inkább arra utal, hogy a falakat eredetileg terméskőből építették, s téglát valószínűleg csak a nyíláskerete – és esetleg a későbbi támpillérek – kialakításánál használtak. A kőtemplomok építése ugyan ritkaságnak számít

vidékünkön, de talán a csorvási templomnak éppen ez a különlegessége. A falu középkori gazdagsága a történeti adatokból és a rangos régészeti leletekből – pl. a kályhacsempékből és az elrejtett pénzletekekből – jól kimutatható. Lehetséges, hogy a település már az Árpád-korban is a tehetősebbek közé tartozott, s ez ad magyarázatot a templom viszonylag nagy méretére és kő építőanyagára is.

A felépült templom történetében egy következő szakasz kezdetét jelentette, amikor a már álló falak külső oldalához – a gótika formai követelményeinek megfelelően, illetve valószínűleg az épület megerősítése céljából – támpilléreket építettek. Ezek közül csak azokról szerezhettünk tudomást, amelyek a feltárás által érintett területre estek. Támpillér helyét találtuk a templom északnyugati sarkánál (I. sz. támpillér), a templomhajó északkeleti sarkától 1,5 méternyire (II. sz. támpillér), a hajó északkeleti sarkánál (III. és IV. sz. támpillér), valamint a szentély északkeleti (V. sz. támpillér), keleti (VI. sz. támpillér) és délnyugati (VII. sz. támpillér) oldalánál (7. kép). A szimmetria elvei szerint elképzelhető, hogy a déli hajófalnál is volt még legalább három támpillér (8. kép). A hajó északkeleti sarkánál először bizonyára egyetlen haránttámpillért akartak építeni (IV. sz. támpillér), de ezt talán még építés közben egy újabbal (III. sz. támpillér) kellett megerősíteni.

Annak ellenére, hogy a támpillérek eredeti állapotából már semmi sem maradt meg, csupán a teljesen kiszedett alapozási gödrük, a főfalak és a támpillérek közti kronológiai különbség minden kétséget kizáróan megállapítható volt (7. kép; 12. kép, 32. kép 1–2). A szántás alatt a támpillérek gödrének – a főfalakéhoz hasonlóan – meszes, téglaszemcsés és kötörmelékes, laza betöltésének földje egyértelmű foltokban jelentkezett. Környezetükben mindenütt a sírgödrök jellegzetes, meszes, habarcs- és téglaszemcsés, tömörebb betöltése látszott. Ugyanilyen sírföldet találtunk a kibontott támpillérek vízszintes aljú alapozási gödrének alján is. (Mindössze az V. sz. támpillér helyét nem bontottuk ki teljesen.) A pillérek építése idején tehát a falak mellett már mindenütt a korábbi építésű templom körüli temető sírjai voltak. A pillérek későbbi hozzáépítését bizonyítja valószínűleg az is, hogy alapozási mélységük egymással ugyan közeli értékeket mutattak, a főfalak alapozási mélységénél viszont ezeket jóval sekélyebbre ásták. A támpillérek alapozásában döngölt földrétegek sem voltak. Az egyes pillérek gödrének alapterülete és az állandó szintezési alappontunkhoz viszonyított mélysége az alábbiak szerint alakult.

I. sz. támpillér:	125 x 75 cm;	-67 cm.
II. sz. támpillér:	120 x 80 cm;	-65 cm.
III. sz. támpillér:	120 x 105 cm;	-64 cm.
IV. sz. támpillér:	270 x 75 cm;	-72 cm.
V. sz. támpillér:	230 x 100 cm;	? (nincs kibontva).
VI. sz. támpillér:	240 x 105 cm;	-80 cm (lásd E–F metszet).
VII. sz. támpillér:	? x 110 cm;	-63 cm.

Az adatokból és az ásatási alaprajzból jól látható, hogy a támpillérek alapozási gödreinek szélét ugyan több helyen megsértették a későbbi beásások, az alapterületük két fajtája mégis jól elkülöníthető. A hajó falához csaknem derékszögben támaszkodó támpillérek zömökebb hatást keltő, kisebb alapterületűek voltak, a templomhajó északkeleti sarkát erősítő haránttámpillér és a félköríves szentélyhez csatlakozók pedig hosszú és keskeny alapterületükkel hívják fel magukra a figyelmet. Feltűnő ugyanakkor a szentély-

nél lévő három támpillér aránytalan elhelyezkedése is, amely talán a falusi építőmesterek kezdetlegesebb felkészültségével magyarázható.

Nem lehet ma már kideríteni azt sem, hogy a támpillérek építőanyaga kő volt-e vagy tégl, hiszen a támpillérek egyetlen részlete sem maradt fenn eredeti helyzetben. Az alapozási gödrük betöltésének jellege, összetétele sem adott erre semmiféle támpontot (E–F metszet), mert az teljesen megegyezett a főfalak kiszedett alapozási árkának egységes betöltésével (12. kép). Ebből csak annyit tudhattunk meg, hogy egyszerre termelték ki a főfalak és a támpillérek helyén is az építőanyagot. A templomhelyen előforduló s az ásatáson előkerült téglák feltűnően kis mennyisége azonban – a nyíláskeretek anyaga mellett – a támpillérek építőanyagára is utalhat.

A templom körüli temető sírjai közül mindössze öt temetkezést és egy osszáriumnak a részletét tárhattuk fel. Az egyik sír a szentélyben került elő (1. sír), egy másik közvetlenül a szentély és a hajó találkozásának külső oldalán (4. sír), míg további három pedig a támpillérek alatt (2–3. és 5. sír). Az utóbbi három sír is bizonyítja, hogy a támpilléreket az épülethez csak később, utólag építették (7. kép). A már említett talajfésülés mellett jellegzetes volt a templom körüli temető területének a szántás alatt mindenütt egyformán szürke, mész-, habarcs- és téglaszemcsés, jellegzetes sírföld talaja is (9–12. kép).

Mindegyik csontváz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt.

1. sír: T = ÉNy 47,5', M = 113 cm.⁷⁵ A koponya és a csontváz bal oldala a 3. és 4. szelvény közti tanúfal alatt. A jobb kéz a hason. Közvetlenül a csontváz fölött négy combcsont, két felkarcsont, egy állkapocs és egy medencelapát volt, a sír földjébe vízszatelmetve. A csontokat kissé megbolygathatta a csontváz fölötti beásás is. Sírfojtja nem látszott (13. kép 1).

2. sír: T = ÉNy 45,5', M = 152 cm. A szentély keleti oldalánál előkerült VI. sz. támpillér alatt és a 3. sz. sír csontváza fölött helyezkedett el. Az 1. szelvénybe csupán a láb-szár-, a lábfej- illetve a lábujjcsontok estek. Többi része talán az 1. és 4. szelvény közti tanúfal és a VI. sz. támpillér 4. szelvénybe eső része alatt van. A sír betöltéséből egy vaszeg került elő,⁷⁶ de a sírfolt pontosan nem látszott (13. kép 2).

3. sír: T = DNy 50', M = 158 cm. Gyermek rossz megtartású csontváza, a VI. sz. támpillér és a 2. sz. sír csontváza alatt. Koponyáját a föld szétnyomta, de így is kivehető volt, hogy a fej kissé jobbra fordult. Lábsontjai közül csak a jobb combcsontja maradt eredeti helyzetben, a többi a feltárás közben mozdult ki. A sírgödör alján, a jobb láb helye mellett, élére állított deszka lenyomata maradt meg. Ennek hossza 34 cm, szélessége 3 cm, s 2,5 cm-re mélyedt a sír aljába. Nem bizonyítható, de valószínű, hogy e deszka ehhez a sírhoz tartozott. A csontváz alatt, mellett és fölött is faszéndarabkákat figyeltünk meg foltokban, átlagosan 0,5–1 cm vastagságban. A csontváz alatt további sírok lehetnek még. Sírfojtja csak részben látszott. A csontváz melletti deszka lenyomata arra utal, hogy a halottat a sírban fölülről egy ládával borították le, amelynek alul nem volt alja. A láda függőleges oldalának éle csak így mélyedhetett a sírgödör aljába. A csontok környékén talált faszéndarabkák szintén a temetési szertartás részeként kerülhettek a sírgödörbe, s valószínűleg a tűz tisztító erejének hitével vannak kapcsolatban (13. kép 2).

4. sír: T = Ny 48', M = 104 cm. Gyermek, a templomhajó északkeleti külső válla és a szentély északi alapfala szögletében. Két kezét a hason egymásra tették, a jobb kéz volt

⁷⁵ T = tájolás, M = mélység (a bemérési/szintezési alappontunkhoz viszonyítva).

⁷⁶ MMM Itsz. 97.3.18.

föül. *Melléklet: 1.* A koponya alatt körben, a két halántéktól kezdődően párta maradványát találtuk.⁷⁷ A szalagpártát ezüstlemezzel Z irányban körbetekert selyemfonalból, kettős szállal készült vert csipke díszítette. A vászonszövésű textil alapra ugyanis hosszában két-két, párhuzamosan egymás mellé illesztett – összesen tehát négy –, egyenként 1,5 cm széles és 16 cm hosszú, azonos mintájú csipkeszalagot varrtak. Két párhuzamosan egymás mellé helyezett csipkeszalag így egyetlen, 3 cm széles csipkeszalagpárt alkotott, s egymáshoz is hurkolták őket. A párta hosszában két ilyen csipkeszalagpár fért el. Mind-egyik csipkeszalag mintája két vízszintes fonatból, s ezek között sodrott szálakból kialakított háromszögekből állt. A csipkeszalagpárokat a párta szélei felől flitterekkel díszített pikósor szegélyezte (16. kép 1). 2. A derékcsigolyák alatt vas párizsikapocspár került elő.⁷⁸ A csontváz alatt is sírбетöltés talaját találtuk, tehát további sírok lehetnek itt. A sírnak feltja nem látszott, de valószínűleg közös sírgödörbe helyezték az alatta kibontatlanul hagyott felnőttel (13. kép 3; 33. kép 3).

5. sír: T = DK 12', M = 91 cm. A templomhajó északi fala mellett elhelyezkedő II. sz. támpillér alatt volt, fordított tájolással. Csupán a csontváz néhány bal oldali bordája és lapockája maradt meg. Hiányzik a koponyája, a karcsonjtja és a medencétől lefelé eső csontjai is. Sírfeltja nem látszott, de alatta – a sírбетöltés jellegzetes talaja alapján – további sírok lehetnek (13. kép 4; 32. kép 2).

Az osszáríum a szentélytől északkeletre 6 méterre került elő, de csak nyugati része esett a feltárt terület 2. szelvényébe. Gödrének alját sem volt időnk megkeresni, csak a feltját dokumentálhattuk. Az itt lévő csontok közvetlenül a szántás alsó szintjén jelentkeztek, tehát egészen biztos, hogy az osszáríum tetejét napjainkra már szétszántották (7. kép).

A feltárt temetkezésekből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, néhány megjegyzést azonban tehetünk velük kapcsolatban. Az osszáríum léte arra utal, hogy a templom körüli temetőt igen hosszú időn keresztül használták. Csak így kerülhetett arra sor, hogy a teljesen megtelt temető területén a kései sírgödrök ásásakor megtalált korábbi embercsontokat egy osszáríumba gyűjtsék össze. Az itt lévő csontok tehát a korai sírok csontanyagából kerültek ki. Az osszáríumok kialakítása az Árpád-kori előzményű, késő középkori templomok mellett megszokott. Ilyenre a legközelebbi példák a középkori Kétsopron,⁷⁹ Szénásegyháza,⁸⁰ Décse,⁸¹ Kaszaper,⁸² Kovácsháza,⁸³ Megyer⁸⁴ templomának és temetőjének feltárásánál fordultak elő.

A temető huzamos időn keresztül való használatára utalnak az ásatási megfigyelésekből egyértelműen megállapítható rátemetkezések is, hiszen a temetőben a sírok biztosan több rétegben helyezkedtek el. Az előkerült öt sír közül három éppen két támpillér alá esett (7. kép), de sajnos a támpillérek építési idejének pontosabb meghatározását elősegítő lelet egyikben sem volt. A 3. sírnál leírt deszka lenyomata azonban olyan temetkezési szokásokra utal, amelyeket korábban már a középkori Décse falu templom körüli te-

⁷⁷ MMM Itsz. 97.3.19.

⁷⁸ MMM Itsz. 97.3.20.

⁷⁹ Szatmári 1996/a. 218–219, 2. kép, 21. kép 1.

⁸⁰ Szatmári 1996/b. 28. és 12, 16–17. kép, 38. kép 3.

⁸¹ Szatmári 1996/c. 163, 176, 3. kép.

⁸² Bálint 1938. 140. és 20. kép.

⁸³ Bálint 1939. 154. és XXI. tábla 2.

⁸⁴ MRT IV/3. Békéscsaba 2/78. sz. lelőhely.

metőjének feltárása közben is megfigyeltünk.⁸⁵ Az ott rögzíthető adatok és előkerült leletek alapján sem lehet azonban egészen pontos kelteztést megállapítani, s csak az mondható el, hogy e temetési szokás a XIV–XVI. század közötti időre jellemző. A támpillérek tehát csak a XIV. században vagy annál később épülhettek.

Különös az 5. sírnak a középkori templom körüli temetőkből szokatlan, fordított tájolása is; ennek magyarázatát nem ismerjük. Általános jelenség viszont e temetőkből, hogy míg az Árpád-korban a templom belsejébe nem temetkeztek, addig a késő középkorban ez a szokás is elterjed. Ennek alapján az 1. sír is későbbi lehet a XIII–XIV. század fordulójánál. Sírmellékletek mindössze a 4. sírban kerültek elő. Az ide tartozó párta és párizsikapocspár kora szintén csak a XIV–XVI. századra határozható meg.

Az előkerült sírok késő középkori volta alapján azonban nem zárható ki az Árpád-kori sírok léte, hiszen egyrészt a feltárás nem juthatott le szinte sehová az alsó, a legkorábbi sírokig, másrészt a késő középkori sírok az Árpád-kori sírok jelentős részét el is pusztíthatták. Ugyancsak az Árpád-kori előzményre utal az előkerült osszarium, valamint a temetőhöz köthető néhány korai sírlelet (hajkarika, lunula) is.

Az ásatás időtartama alatt végzett felszíni anyaggyűjtéssel nemcsak gazdagítani, hanem hitelesíteni, s pontosítani is sikerült a korábbi terepjárások eredményeit. A templomra vonatkozó ásatási megfigyeléseket pedig a feltárás során előkerült leletek szintén több ponton ki tudják egészíteni, annak ellenére, hogy a 4. sírban talált tárgyakat leszámítva csak szórványként előforduló leletekkel bővíthettük a lelőhelyről származó korábbi gyűjteményt.

A templomhelyen talált kövek között például rózsaszínű homokkő konglomerátumok és igen kemény, szürke és zöldes árnyalatú, esetenként gránitszemcsékkel tarkított, átalakult magmás kőzet, valamint pala fordul elő.⁸⁶ A terméskövek ilyen összetételben legközelebb a Fekete-Körös áttörésének környékén, a bihari hegyekben fordulnak elő.⁸⁷ A legvalószínűbb tehát, hogy az alapozáshoz szükséges köveket is itt szerezték be, s a kövek fajtáit nem nagyon válogatva, a szállítmányt a különböző vízi utakon, végső szakaszán pedig a Hajdúvölgy-éren juttatták el a templom tervezett építési helyéig. Az ásatáson előkerült téglák azt bizonyítják, hogy a templom falait téglából is építhették, s ezt az építőanyagot pedig minden bizonnyal a közelben égették.⁸⁸ Általában a téglák egyik lapja simított, a másik pedig pelyvalenyomatos, érdes. Az egyik téglá széles lapján kisgyermek tenyerének és ujjainak lenyomata látszik (28. kép 4).⁸⁹ Egy másik téglá ívelt faragású⁹⁰ (28. kép 2), egy harmadikat pedig, amely mindegyik oldalán habarcsos, ék alakúra faragták meg⁹¹ (28. kép 3). Ez utóbbi téglák esetleg az épület egyes részeinek gondosabb, díszesebb kialakítására utalnak. Ugyanígy a belső és/vagy külső falak felületének megmunkálására, kialakítására adnak információt azok a fehérre, sárgásfehérre, világosbarná-

⁸⁵ Örménykút 3. sz. topográfiai lelőhely, Décsi Telek-halom, 76–78, 150–151, 156, 160, 163. sír. Szatmári Imre ásatása, 1993. Vö. Szatmári 1994/a. 66–71., Szatmári 1996/c. 162–186.

⁸⁶ MMM Itsz. 97.3.48–97.3.51., 97.3.56–97.3.59., 97.3.65., 97.3.67.

⁸⁷ A kövek anyagának és legközelebbi előfordulási helyének meghatározásáért Domokos Tamásnak tartozom köszönettel.

⁸⁸ MMM Itsz. 97.3.53–97.3.55., 97.3.60–97.3.64., 97.3.66.

⁸⁹ MMM Itsz. 97.3.62.

⁹⁰ MMM Itsz. 97.3.53.

⁹¹ MMM Itsz. 97.3.61.

ra és vörösesbarnára meszelt, festett (?) vakolatdarabok, amelyek a 6. és a 8. szelvényben szórványként kerültek elő.⁹²

Az ásatáson a 4. sír mellékletein és az említett vakolatdarabokon kívül mindössze egy csiholóvas⁹³ (15. kép 8; 27. kép 8), egy vaspatko⁹⁴ és egy sarló töredéke⁹⁵ került elő a 4. szelvényben, néhány T-fejű, szögletes szárú kovácsolt vasszeg a feltárt terület legkülönbözőbb pontjain⁹⁶ (15. kép 5–7, 9–12; 27. kép 5–7, 9–12), egy aranyozott és ezüstözött bronz fülesgomb⁹⁷ (15. kép 3; 27. kép 3) valamint egy vas nyílcsúcs⁹⁸ (15. kép 4; 27. kép 4) a 6. szelvényben s egy bronzlemez⁹⁹ a 8. szelvényben – valamennyi szórványként. Felszíni gyűjtésnek számít egy ezüst és egy bronz S-végű karika a templom körüli temető területéről¹⁰⁰ (15. kép 1–2; 27. kép 1–2) s egy 1762-ből származó érem¹⁰¹ – szintén a templomhely környékéről. Az ásatás időpontjához köthető leletanyagot néhány Árpád-kori és késő középkori edénytöredéken¹⁰² kívül egy vassalak-töredék¹⁰³ és kevés habarcsdarab¹⁰⁴ egészíti ki, melyek vagy felszíni gyűjtésből származnak, vagy a különböző szelvényekben szórványként kerültek elő.

Legnagyobb gondot kétségekívül a templom és támpillérei építési idejének meghatározása jelenti, mert egyértelmű, közvetlenül erre utaló támpontjaink – a rendelkezésre álló adatok összegyűjtése ellenére – jelen pillanatban sincsenek. A közvetett adatok közül a templom alaprajzi megoldása, alapozástechnikája lehet az egyik összehasonlító tényező az építkezés időpontjának vagy időpontjainak meghatározásában. Figyelemre méltó ebből a szempontból az is, hogy az eddig feltárt késő középkori templomoknak kivétel nélkül volt Árpád-kori előzményük is. Az egyhajós, félköríves szentélyű falusi templomokra több példa is van a megye területén,¹⁰⁵ de olyan, amelynek alapozása döngölt földrétegre vagy közvetlenül az altalajra helyezett terméskövekből, helyben megoltott mészfelhasználásával készült, már kevesebb. Ide mindössze a XI. századnak meghatározott kaszaperi templom első periódusa,¹⁰⁶ a XI–XII. század fordulója körül épült csabacsüdi templom első periódusa,¹⁰⁷ a Gyulától északra elterülő szeregyházi határrészen előkerült, s ugyancsak a XI. század végére, illetve a XII. század első felére keltezett templom,¹⁰⁸ valamint az 1138-ban már említett Décse falu templomának első periódusa sorolható.¹⁰⁹ A csorvási

⁹² MMM Itsz. 97.3.36., 97.3.38., 97.3.46.

⁹³ MMM Itsz. 97.3.24.

⁹⁴ MMM Itsz. 97.3.26.

⁹⁵ MMM Itsz. 97.3.25.

⁹⁶ MMM Itsz. 97.3.17., 97.3.21–97.3.23., 97.3.27., 97.3.30–97.3.33., 97.3.40., 97.3.45.

⁹⁷ MMM Itsz. 97.3.35.

⁹⁸ MMM Itsz. 97.3.34.

⁹⁹ MMM Itsz. 97.3.44.

¹⁰⁰ MMM Itsz. 97.3.16., 97.3.39.

¹⁰¹ Átadva a MMM Történelmi Osztálya gyűjteményének.

¹⁰² MMM Itsz. 97.3.1–97.3.6., 97.3.8–97.3.15., 97.3.28–97.3.29., 97.3.37., 97.3.41–97.3.43.

¹⁰³ MMM Itsz. 97.3.7.

¹⁰⁴ MMM Itsz. 97.3.47.

¹⁰⁵ Például Mezőkopáncs (*Bálint* 1936. 226), Kaszaper (*Bálint* 1938. 165, 19. kép), Kovácsháza (*Bálint* 1939. XXI. tábla 2), Kardoskút, második templom (*Méri* 1964. 6–7, 2. kép), Csabacsüd (*MRT IV/2.* 102), Megyer (*MRT IV/3.* Békéscsaba 2/78. sz. lelőhely), Kétsopron (*Szatmári* 1996/a. 231–232), Szenásegyház (*Szatmári* 1996/b. 10–14. kép), Décse (*Szatmári* 1996/c. 178), Hidas (*MRT IV/3.* Békés 1/67. sz. lelőhely).

¹⁰⁶ *Bálint* 1938. 165, 167–168.

¹⁰⁷ *MRT IV/2.* 101–102.

¹⁰⁸ *Szatmári* 1996/d. 21.

¹⁰⁹ *Szatmári* 1996/c. 162.

templom kora ezek alapján szintén az Árpád-korra tehető, leginkább valószínűleg a XI–XII. század fordulója körüli időkre.

Igaza lehet tehát Zalai Györgynek, aki pusztán a megye birtoklástörténetéből és a térség általános eseménytörténetéből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a régióban a XI. század utolsó harmadától – Vata 1046. évi és Vata fia János 1061. évi megmozdulását követően – terjedhetett el teljes mértékben, akadály nélkül a kereszténység. Véleménye szerint erre az utalhat, hogy 1072-ben Géza herceg egy bizonyos Vatát a bihari püspökkel együtt küldött követségbe a királyhoz, másrészt az 1113-ban említett Vata is a király hű embere volt. Harmadrészt éppen ebben az időben, I. László uralkodása alatt kaptak nagyobb szerepet az esperességek, s ezeken keresztül alakulhattak ki a falvakban az egyes plébániák. Így jöhettek létre tehát a falusi templomok felépítésének – így a csorvási templom építésének is – a közvetlen feltételei.¹¹⁰

A területi és korbeli közelség valóban nagyon valószínűvé teszi, hogy az 1072-ben említett Vata rokonságban állt a korábban emlegetett békési Vatókkal,¹¹¹ s ennek alapján az is feltételezhető, hogy 1061–1072 között a Vata nemzetség végleg a király pártjára állt, áttért a keresztény hit támogatására, s annak a régióban fő terjesztője lett. Csak így tarthatta meg a nemzetség e területen birtokait és hatalmát. Jó bizonyíték erre a Vata személynevet kedvelő békési Csolt-nemzetség két korai építész Békés megyei monostora, a vészdő-mágori és a gerlai is.¹¹² Biztosan nem lehet véletlen, hogy az egyik monostort a szeghalmi, a másikat pedig a békési esperesség egykori területén találjuk.¹¹³ A Vatók behódolását igazolja az 1113-ból származó adat is, amely egy Vata nevű országos főurat Kálmán király hű emberének nevez, s ő egyike annak a három főúrnak, akik részt vettek a király lázadó öccsének, Álmos hercegnek a megvakításában.¹¹⁴ A XI. századi Vata nemzetségnek a kereszténység terjedését akadályozó tevékenysége tehát a jelek szerint a XI. század utolsó harmadától ellenkező fordulatot vett, a nemzetség a keresztény hit egyik jelentős terjesztőjévé válhatott, s valószínűleg a falusi egyházak is ettől az időtől kezdve épülhettek – esetenként minden bizonnyal éppen a nemzetség tagjainak kezdeményezésére – egyre nagyobb számban. Ez az idő egybeesett Szent László király azon intézkedéseivel is, amelyeknek nyomán az egyes püspökségeken belül egyre nagyobb szerepet kaptak az esperességek, s a falvakban is akadály nélkül alakulhattak a plébániák, s tömegesen épülhettek a falvakban a templomok.¹¹⁵

A csorvási templom kései, már gótikus jegyeket mutató formájához ugyanakkor alaprajzilag leginkább hasonló a csabacsüdi templom XIV. századra keltezett gótikus bővítése,¹¹⁶ de a párhuzamok sorában megemlíthetjük még például Szénásegyháza templomának XIV–XV. századra meghatározható bővítését,¹¹⁷ a mezőkovácsházi templomnak a XV. században újjáépített periódusát,¹¹⁸ a kaszaperi templomnak ugyancsak a XV. századra kelte-

¹¹⁰ Zalai György: Adalék az első Csorvás kialakulásának történetéhez. Kézirat, 1990. – Átdolgozása 1997-ben megjelent. Ebben a csorvási templom építésének idejét – szintén a történeti adatok alapján – a XII. század közepe tájára helyezte. (Zalai 1997. 7–9.)

¹¹¹ Györffy 1963. I. 494.

¹¹² Juhász 1992. 98–99., Jankovich 1991. 180–190.

¹¹³ Györffy 1963. I. 496.

¹¹⁴ Györffy 1984. 959.

¹¹⁵ Györffy 1984. 915, 920–921.

¹¹⁶ MRT IV/2. 101–102.

¹¹⁷ Szatmári 1996/b. 43.

¹¹⁸ Bálint 1939. 148.

zett második periódusát,¹¹⁹ valamint a kétsoproni templomnak szintén a XV. század körüli bővített változatát is.¹²⁰ Ezek az adatok a csorvási templom újjáépítésének időpontjára is utalhatnak, s ez esetben a támpillérek építését a XIV–XV. század körüli időre tehetjük.

A templom épületének fenti keltezése és a falu okleveles említései összhangban állnak egymással, sőt kiegészíthetik illetve pontosíthatják is egymást. Elképzelhető ugyanis, hogy az Árpád-korban keletkezett település a falupusztásodás következtében, talán valamikor az Árpád-kor végén vagy a XIV. század folyamán, átmenetileg pusztává lett. Erre az állapotra vonatkozhatnak az első okleveles említések. Ezt követően, a XV. század közepén és második felében, a Hunyadi illetve az Ábránfy család birtoklása alatt, a falu újra fellendülésnek indult. Ezt tanúsítják az egyre növekvő számban fennmaradt említések, s minden bizonnyal a település e felvirágzása hozta magával a régi templom épületének – immár a gótika szellemében való – megújítását is. Ezek alapján a támpillérek építésének alsó időhatárát – pontosítva a fentebb elmondottakat – a XV. század második felére határozhatjuk meg.

A csorvási templom Árpád-kori eredetét ugyanakkor nemcsak más, hasonló építészeti jellemzőkkel rendelkező egyházi épületek bizonyítják, hanem emellett szólnak a lelőhely egyes adatai is. Ilyen elem például az, hogy a faluhely területén a késő középkori edénytöredékeken kívül Árpád-kori cserepek – a korai faluhelyeknek megfelelően – szintén kellő mennyiségben gyűjthetők. Az Árpád-kori előzmény felé mutat továbbá az is, hogy a templomhelyen illetve a templom körüli temető területén két ezüst és egy bronz S-végű karika, valamint egy XII. századi ezüstpénz és egy, a XIII. század első felére keltezhető hamis friesachi dénár is előkerült. Az itt előforduló S-végű karikák használatának felső időhatára megegyezik az ezüstpénz korával, vagyis a XII. századdal. A fenti, esetleg éppen a kora Árpád-kori keltezés (XI. század) erősíti az ugyanitt gyűjtött lunula is. Közvetve az Árpád-kori keltezés mellett szólnak az eredeti főfalaktól egyértelműen elválasztható, azoknál későbbi, már a gótikus építési periódust jelentő támpillérek, valamint a támpillérek helye alatt kibontott sírok is. Igaz ugyanakkor, hogy a támpillérek pontos korára utaló adatokat ásatásunk egyelőre nem eredményezett, s így csak közvetett jelenségek állnak rendelkezésünkre ennek megállapításában. A támpillérek csorvási építésének időpontját azonban önmagában a gótika stílusának a falusi építészetben jelentkező elemei és ezeknek a nagyobb központoktól távol eső területeken való elterjedésének kora, valamint a 3. sírral kapcsolatban említett décsei párhuzam is eleve az Árpád-kor utánra, vagyis a XIII–XIV. század fordulójánál későbbi időre teszi. Következésképpen maga az eredeti épület – mivel a főfalak és a támpillérek időrendi különállása igazolt – csakis az ezt megelőző korból való lehet.

A lelőhelyen előforduló Árpád-kori leletek és a templom építésének összességében a XI–XII. század fordulója körüli időre keltezése természetesen azt is jelenti, hogy Csorvás keletkezése legalább az Árpád-kor közepére vagy első harmadára visszavezethető. A település tehát a középkori oklevelekből kiolvasható XV. századi első említése idején már biztosan több évszázados múltra tekintett vissza. Így Csorvás is kitűnő példáját adja a délkelet-alföldi települések többsége fejlődéstörténetének, amely általánosan az Árpád-korban kezdődött, majd a késő középkorban teljesedett ki, s a XVI–XVII. század fordu-

¹¹⁹ *Bálint* 1938. 165, 168–169.

¹²⁰ *Szatmári* 1996/a. 220–221, 231, 2. kép.

lója körül a teljes pusztulással ért véget. Közülük a XVIII–XIX. században újjáalakuló települések máig megőrizték a középkori előzményük emlékét.¹²¹

IRODALOM

Bálint 1936.

Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírletelei. – Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. Dolg. XII (1936) 222–241.

Bálint 1938.

Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. – Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. Dolg. XIV (1938) 139–190.

Bálint 1939.

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. – Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. Dolg. XV (1939) 146–164.

Bél 1993.

Bél Mátyás: Békés vármegye leírása. (Szerk.: Krupa András) Gyula, 1993.

Blazovich 1985.

Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged, 1985.

Borovszky 1896.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I. kötet. Budapest, 1896.

Borovszky 1897.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. II. kötet. Budapest, 1897.

CNH I.

Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. Árpád-házi királyok kora. Budapest, 1899.

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.

Csendes 1977.

Csendes László: Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* XXIV. évf. 1977/2. 241–264.

Csipes 1976.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.

¹²¹ Ezúton is köszönöm a csorvásiaknak, valamint Gábor Gabriellának és Kocsor Juliannának a terepen nyújtott segítséget. Az MTA Régészeti Intézete térképmásolatainak és fotónegatívjainak használatát Jankovich Dénes segítette elő. A rajzokat Gábor Gabriella, a tárgyfotókat Váradi Zoltán készítette. Külön köszönettel tartozom Kovalovszki Júliának értékes megjegyzéseikért, melyeket szintén figyelembe vehettem. A kéziratot 1997 decemberében zártam le.

Domokosné–Domokos 1988.

Domokosné Megyesi Éva – Domokos Tamás: Adatok Békés megye térképtörténetéhez (a XVI. század elejétől 1918-ig). Békéscsaba, 1988.

Grócz é. n.

Grócz Béla: Adatok a Csorvási rk. Egyház történetéhez. Kézirat. A csorvási római katolikus egyházközség tulajdona, a plébánia hivatalának birtokában.

Györffy 1963.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. Budapest, 1963.

Györffy 1984.

Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In.: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. kötet. (Szerk.: Bartha Antal) Budapest, 1984. 893–1006.

Haan 1866.

Haan Lajos: Békés Csaba mezővárosa hajdanáról 's mostani állapotjáról. Pest, 1866.

Haan 1870/a.

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.

Haan 1870/b.

Lud. Aug. Haan: Diplomatarium Békessiense. Pestini, 1870.

Haan 1878.

Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről. B.Csaba, 1878. (Hasonmás kiadása: Gyula 1991. A Gyulai Dürer Társaság Kiadványai 1. Szerk.: Szabó Ferenc.)

Huszár 1822.

Hydrographia ... regionis ... Crisiorum ... Készítette Huszár Mátyás. Országos levéltár S 86 II. No. 39.

Huszár 1979.

Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn. Budapest, 1979.

Jankovich 1983.

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi Jankovich B. Dénes.) Békéscsaba, 1983.

Jankovich 1991.

Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 147–206.

Juhász 1992.

Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. Műemlékvédelem XXXVI. évf. 1992. 2. szám 95–105.

Karácsonyi 1881.

Karácsonyi János: Adalékok Szentandrás, Bábocza, Fábíán Sebestyén és Öcsöd történetéhez. BRMTÉ VII (1881) 108–130.

Karácsonyi 1887.

Karácsonyi János: A Hunyadyak békésmegyei birtokai és a dobozi Dánffyak. BRMTÉ XII (1887) 34–56.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I–III. Gyula, 1896.

Karácsonyi–Borovszky 1903.

Karácsonyi János – Borovszky Samu: Regestrum varadinense exanimus ferri candentis ordine chronologico digestum. (Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom.) Budapest, 1903.

Káldy-Nagy 1968.

Káldy-Nagy Gyula: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról, 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66 (1968) 27–97.

Káldy-Nagy 1982.

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Kiss 1988.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest, 1988.

Kovalovszki 1965.

Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In.: Orosháza története I. (Szerk.: Nagy Gyula) Orosháza, 1965. 175–203.

Körös–Tisza–Maros-köz 1996.

A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. (Szerk.: Blazovich László) Szeged, 1996.

Kristó 1967.

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967.

Kristó 1970.

Kristó Gyula: A középkori Csaba. – Stredoveká Čaba. In.: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. (Szerk.: Kristó Gyula és Székely Lajos) Békéscsaba, 1970. 19–36.

Kristó 1981.

Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981.

Kristó 1983.

Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.

Maday 1960.

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960.

Méri 1957.

Méri István: A nadabi kályhacsempék. – Die Ofenkacheln von Nadab. Arch. Ért. 84 (1957) 187–206.

Méri 1964.

Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. – Otcset o raszkopkah u szela Kardoskút. – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. Rég. Füz. Ser. II. 12. Budapest, 1964.

MRT IV/2.

Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szóke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989.

MRT IV/3.

Jankovich B. Dénes–Medgyesi Pál–Nikolin Edit–Szatmári Imre–Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Budapest, 1998.

Schematismus 1896.

Schematismus historicus venerabilis cleri dioecensis magno-varadinensis latinorum. Nagyvárad, 1896.

Szabó 1974.

Szabó János József: Középkori érelelet Csorváson. Múz. Hír. 1974/3. 1–2.

Szatmári 1985.

Szatmári Imre: Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról. – Spätmittelalterliche Ofenkacheln aus Nagymágocs. Acta Ant. et Arch. Supplementum V. Régészeti tanulmányok I. (Szerk.: Fodor István) Szeged, 1985. 55–77.

Szatmári 1994/a.

Szatmári Imre: Ásatások a Décsi-halmon. Szarvasi Krónika 8. szám, 1994. 66–71.

Szatmári 1994/b.

Szatmári Imre: Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán. – Spätmittelalterliche Hausdetails und Ofenkacheln in Békéscsaba. In.: A kőkortól a középkorig. (Szerk.: Lőrinczy Gábor) Szeged, 1994. 495–518.

Szatmári 1996/a.

Szatmári Imre: Középkori templom feltárása Telekgerendás határában. – Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes in der Gemarkung Telekgerendás. BMMK 16 (1996) 209–255.

Szatmári 1996/b.

Szatmári Imre: A középkori Szénásegyház nyomában. In.: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 4. (Szerk.: Czeglédi Mihály) Nagyszénás, 1996. 7–97.

Szatmári 1996/c.

Szatmári Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décsé. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. (Szerk.: Wolf Mária és Révész László) Miskolc, 1996. 162–186.

Szatmári 1996/d.

Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. (Implom József ásatásainak hitelesítése.) In.: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Gyula, 1996. 9–87.

Szatmári 1997/a.

Szatmári Imre: Régészeti leletek Csorváson. Múz. Hír. 1997/1. 9–10.

Szatmári 1997/b.

Szatmári Imre: Ásatás a középkori Csorvás templomának felkutatására. Múz. Hír. 1997/2. 10–12.

Szeremlei 1901.

Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története II. Hódmezővásárhely, 1901.

Széll 1940.

Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolg. XVI (1940) 159–180.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.

Zalai 1994.

Zalai György: A harmadik Csorvás. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1994.)

Zalai 1995.

Zalai György: Csorvás a középkorban. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1995.)

Zalai 1997.

Zalai György: Az első Csorvás. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1997.)

Zalotay 1957.

Zalotay Elemér: A gellértegyházai Árpádkori temető. Rég. Füz. 7. Budapest, 1957.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ant. et Arch.	=	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Arch. Ért.	=	Archaeológiai Értesítő, Budapest
BmT	=	A Békés Megyei Levéltár kéziratok térképgyűjteménye, Gyula
BMMK	=	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
BRMTÉ	=	A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, Gyula
Dolg.	=	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged

EFM	=	Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
ltsz.	=	leltári szám
MMM	=	Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
Múz. Hír.	=	Múzeumi Híradó. A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága tájékoztatója, Békéscsaba
Rég. Ad.	=	Régészeti Adattár
Rég. Füz.	=	Régészeti Füzetek, Budapest

Medieval Csorvás and its church

– Imre Szatmári –

Résumé

The medieval settlement antecedent of present-day Csorvás (Békés county) was first mentioned in the documents in the 15th century and it was destroyed at the turn of the 16–17th centuries. Its site, however, was continuously indicated on the later maps (*fig. 1–4*).

In June, 1997 we had a two-week excavation to discover the church of medieval Csorvás (*fig. 5–6*). During this excavation we dug out part of the church of the former settlement: the remains of its choir, of the northern nave walls and also of the north-west corner of the church (*fig. 7–11, 30–32*). We opened up five graves from the surrounding graveyard, and we also found the pit of an ossarium (*fig. 7, 13, 33/3*).

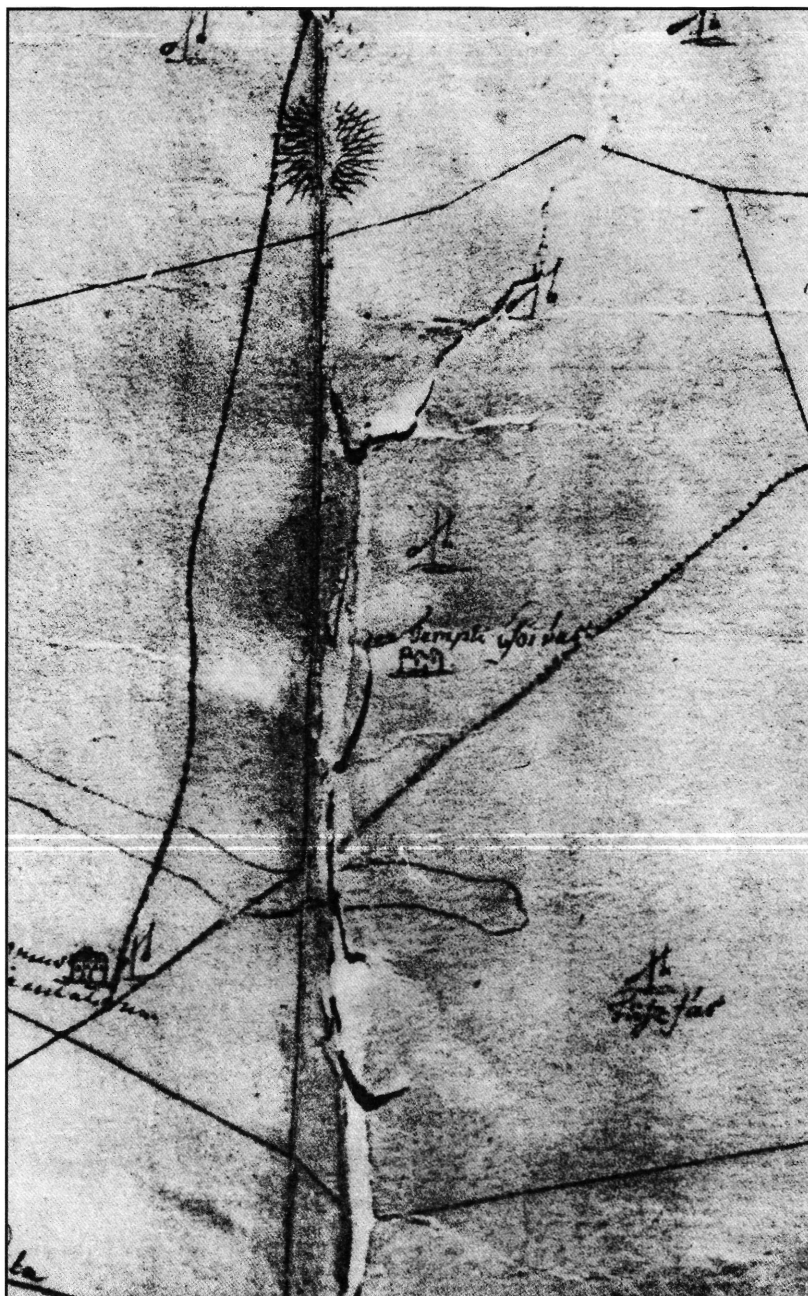
It used to be a single-naved church with a semicircular choir. The foundations of the choir were made from stone laid on stamped earth, strengthened with locally slaked lime (*fig. 12, 31, 33/1–2*). The foundations of the walls had almost completely been removed, so where they used to have the nave walls, we could only see the foundation pits. The church may have been built around the turn of the 11–12th centuries. The Arpadian origin of the settlement is also proved by the vessel fragments collected on the village site (*fig. 17, 18/3*), by two 12–13th century coins found on the site and in the close neighbourhood of the church, by three rings with S-shaped tips and by a lunula fragment (*fig. 14/7–8; fig. 15/1–2; fig. 26/7–8; fig. 27/1–2*). The church walls, in accordance with the formal requirements of Gothic style, were supported by buttresses, probably in the second half of the 15th century. The choir was strengthened with three, the northern nave wall with two buttresses, and where once the choir and the nave were joined, they built a double buttress (*fig. 7, 8, 32/1–2*). Quite a lot of surface findings from all over the medieval settlement had earlier been taken to our museum (*fig. 14, fig. 16/2, fig. 17–26, fig. 28/1, fig. 29*), and thanks to this latest excavation, their number was increased (*fig. 15, 16/1, 27, 28/2–4*).

One of the excavated graves in the graveyard around the church was found inside the choir, another one right outside the junction of the choir and the nave and three more of them under the buttresses (*fig. 7, 13*). The latter three graves proved that the buttresses had only been attached to the building additionally, in the area of the graveyard

surrounding the norking church. In a child's grave found by the outer wall of the choir, we found a late medieval headdress and a buckle, but this grave was outside the buttress (*fig. 13/3; fig. 16/1*). No findings related to this period were discovered in the rest of the graves, one of which was located in the northern part of the choir.

(Translated by Galiszné Korcsok Katalin)

Szatmári Imre
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba
Széchenyi u. 9.

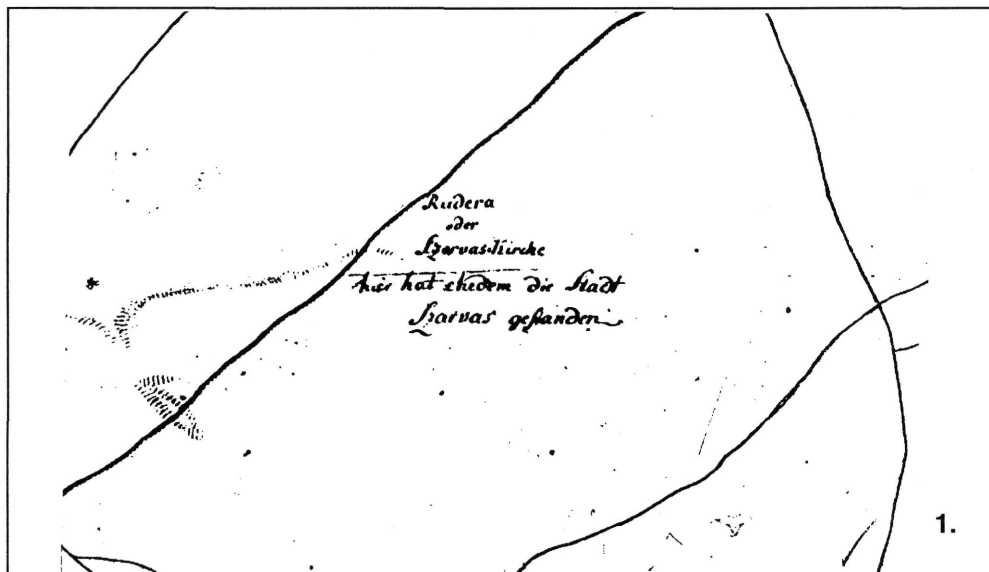


1. kép. A középkori Csorvás templomromjának ábrázolása a Harruckern domínium 1770-es évekből származó térképén.

Fig. 1. The church ruins of medieval Csorvás on the map of the Harruckern dominium from the 1770's.

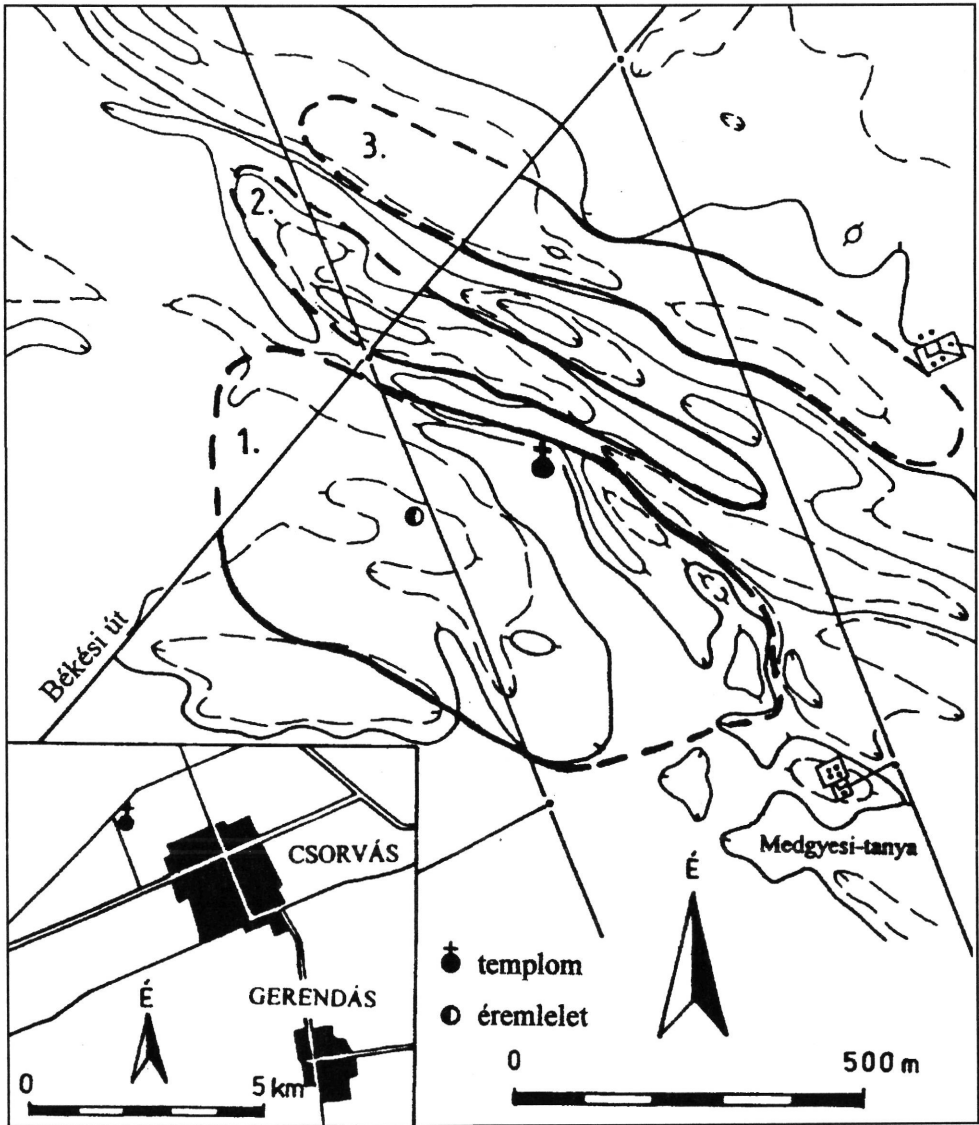


2. kép. A középkori Csorvás templomromjának ábrázolása a Harruckern domínium 1788. évi térképén.
Fig. 2. The church ruins of medieval Csorvás on the map of the Harruckern dominium from 1788.

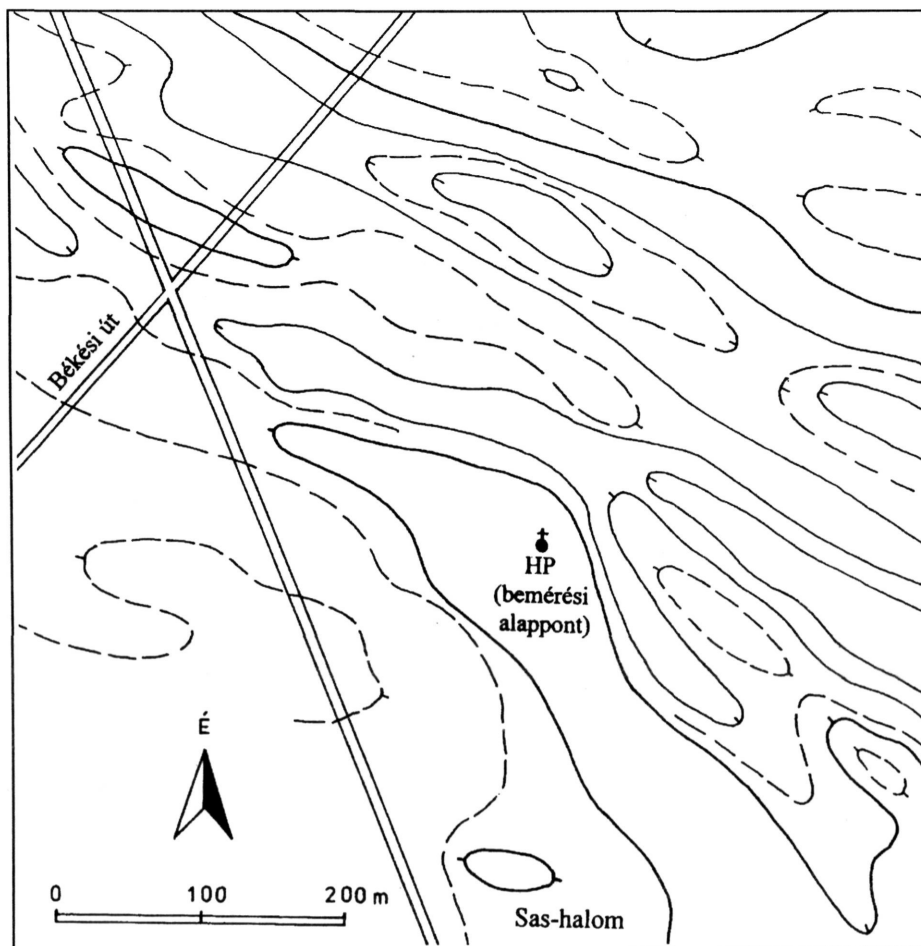


3. kép. 1: a csorvási középkori templom helyének ábrázolása az I. katonai felmérés 1783. évi térképlapján, téves felirattal, 2: a csorvási puszta és a középkori templomhely ábrázolása Huszár Mátyás 1822. évi térképének 52. szelvényén.

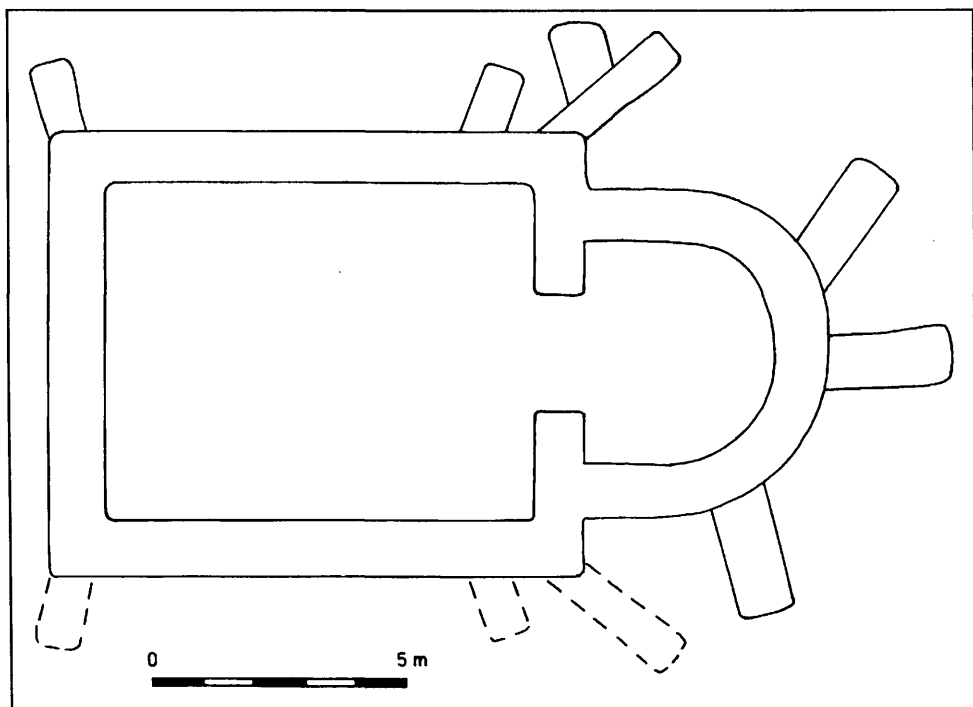
Fig. 3. 1: The site of the medieval church at Csorvás on the 1783 map page of the first military survey. A wrong capture! 2: The puszta at Csorvás and the site of the medieval church on section 52 of the map by Mátyás Huszár from 1822.



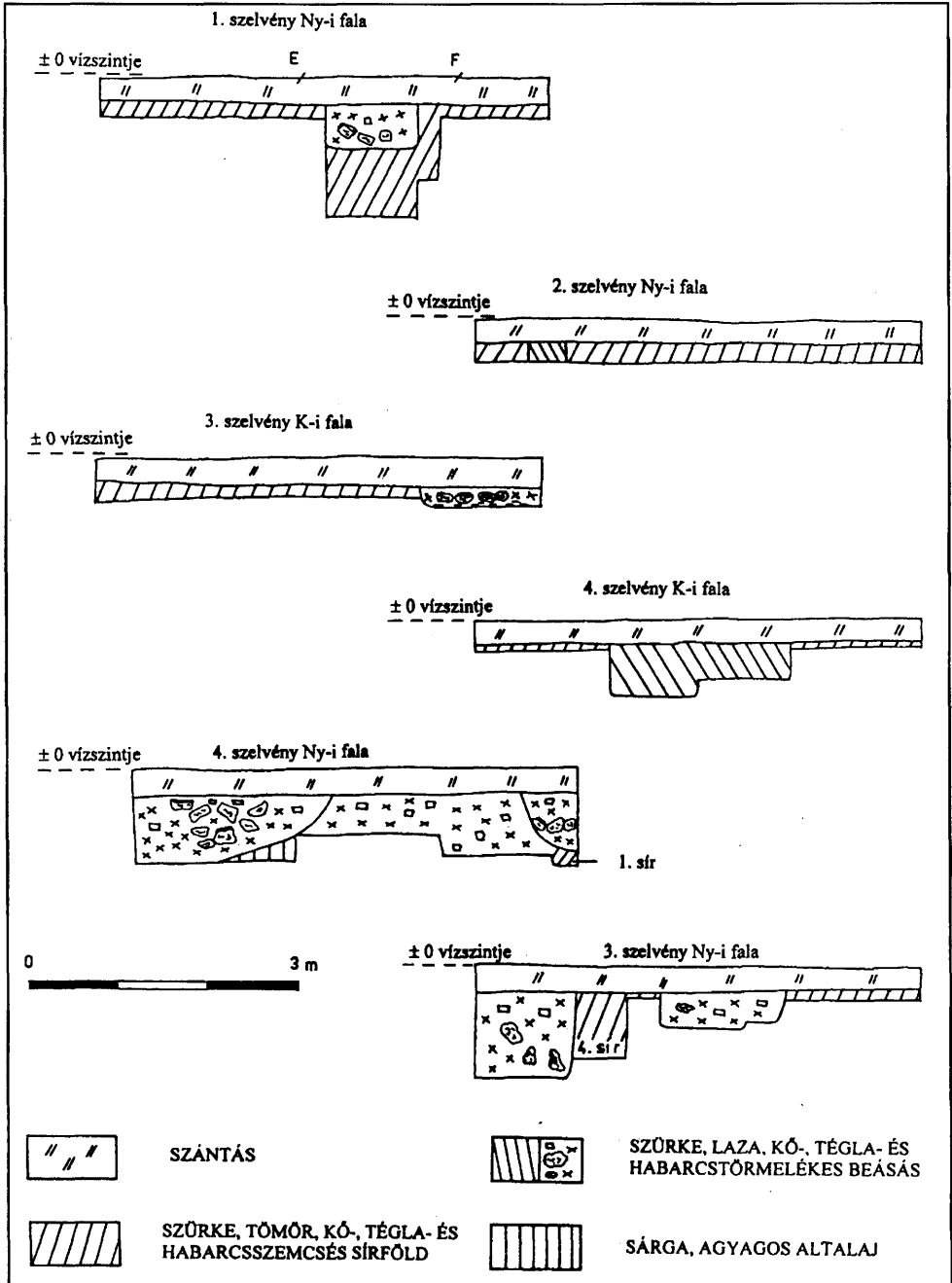
5. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település helyszínrajza, a templom helyével, 1997.
Fig. 5. Csorvás. Village site. The plan of the medieval settlement with the site of the church, 1997.



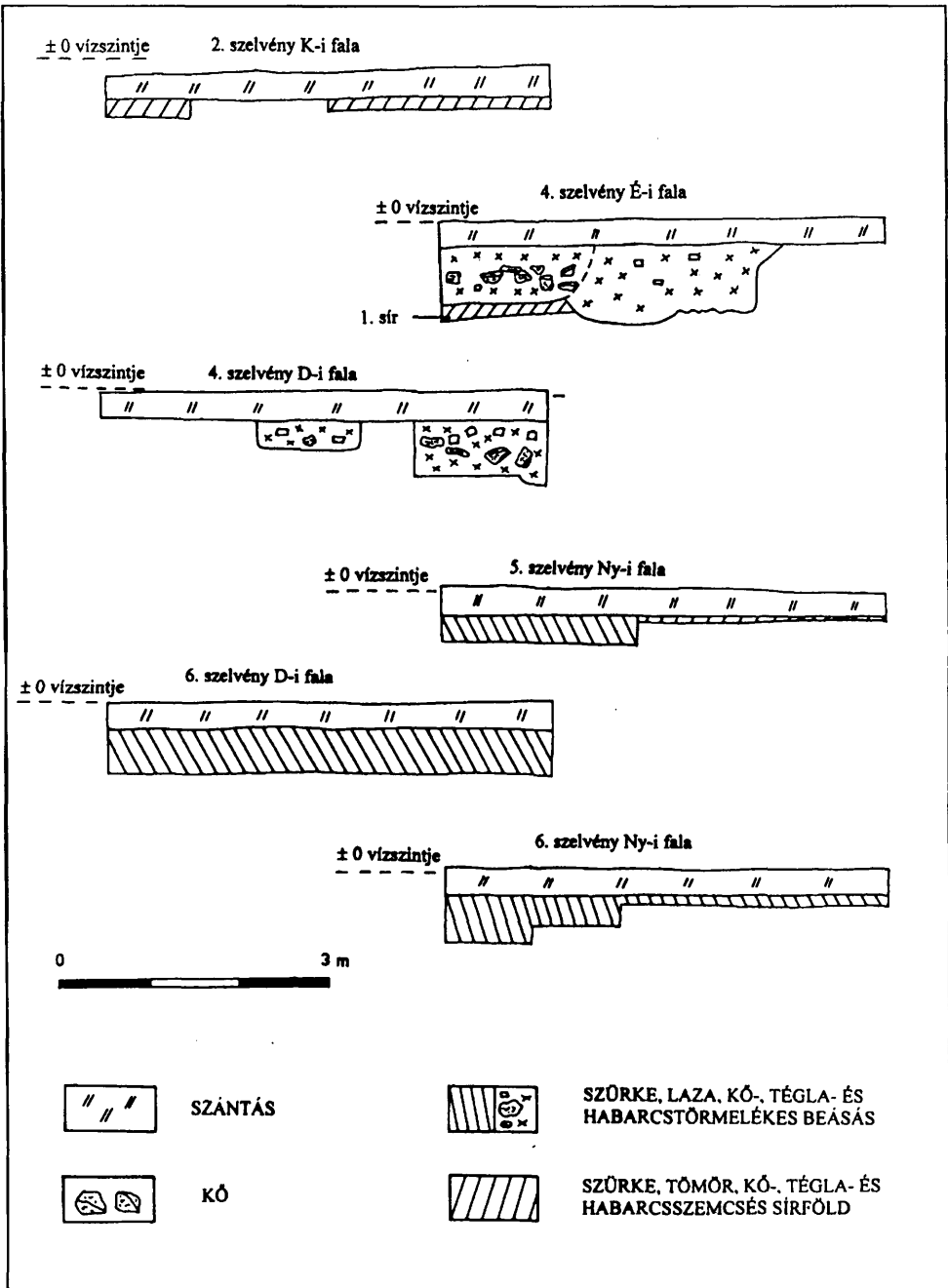
6. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település templomának helye és környezetének helyszínrajza, 1997.
Fig. 6. Csorvás. Village site. The site of the church of the medieval settlement with the plan of the neighbourhood, 1997.



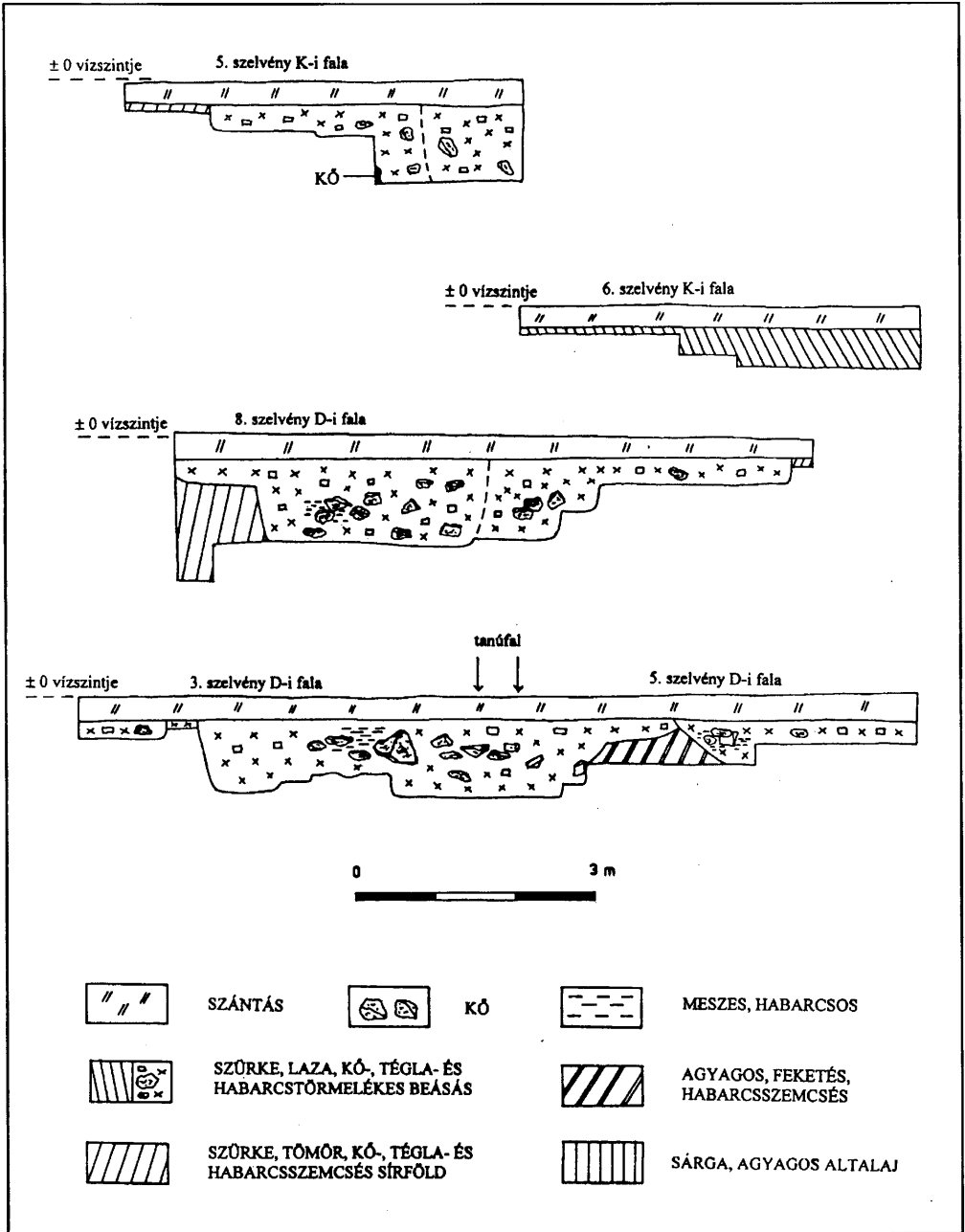
8. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település templomának rekonstrukciós alaprajza, 1997.
Fig. 8. Csorvás. Village site. The reconstruction plan of the church of the medieval settlement, 1997.



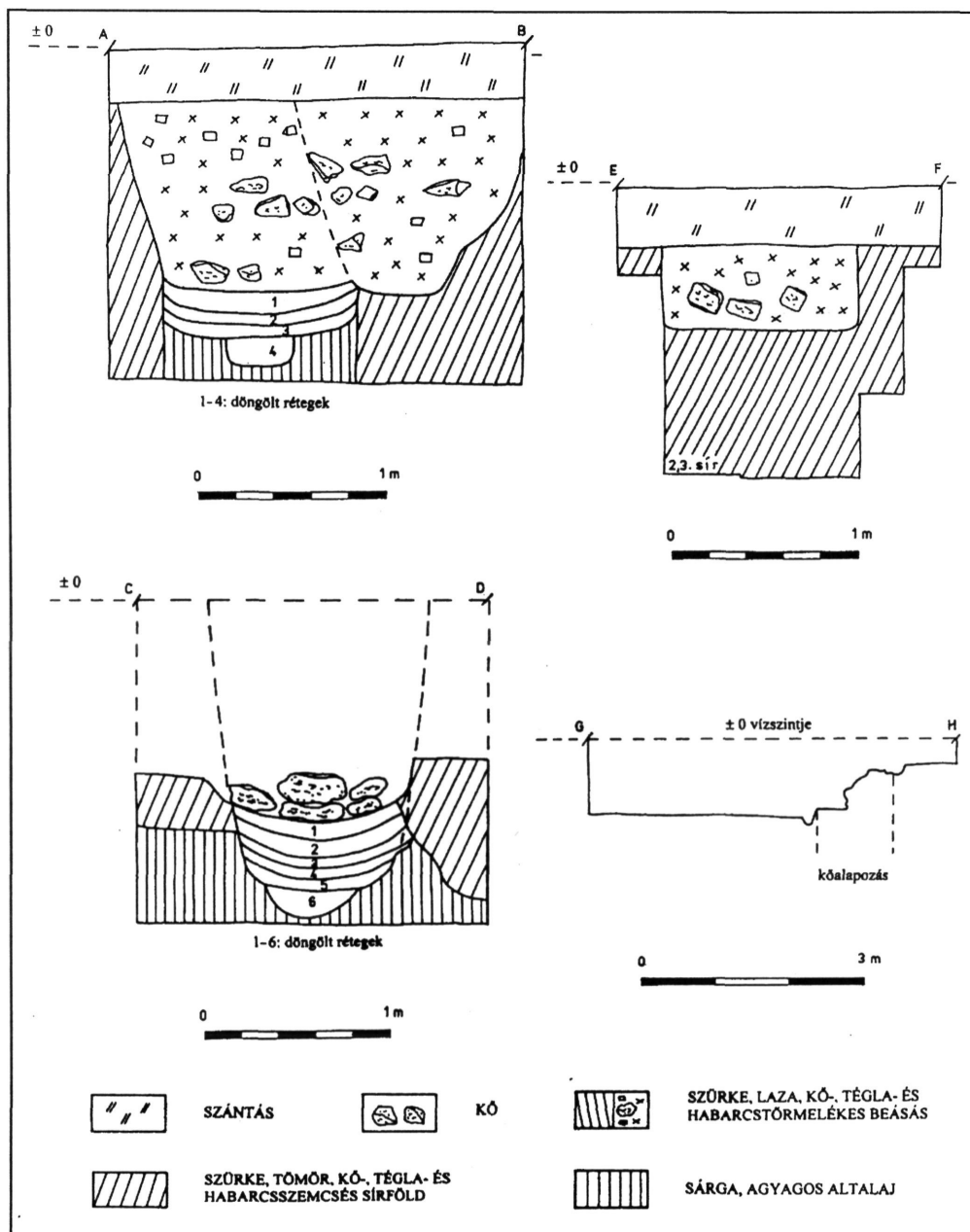
9. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
Fig. 9. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.



10. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
Fig. 10. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

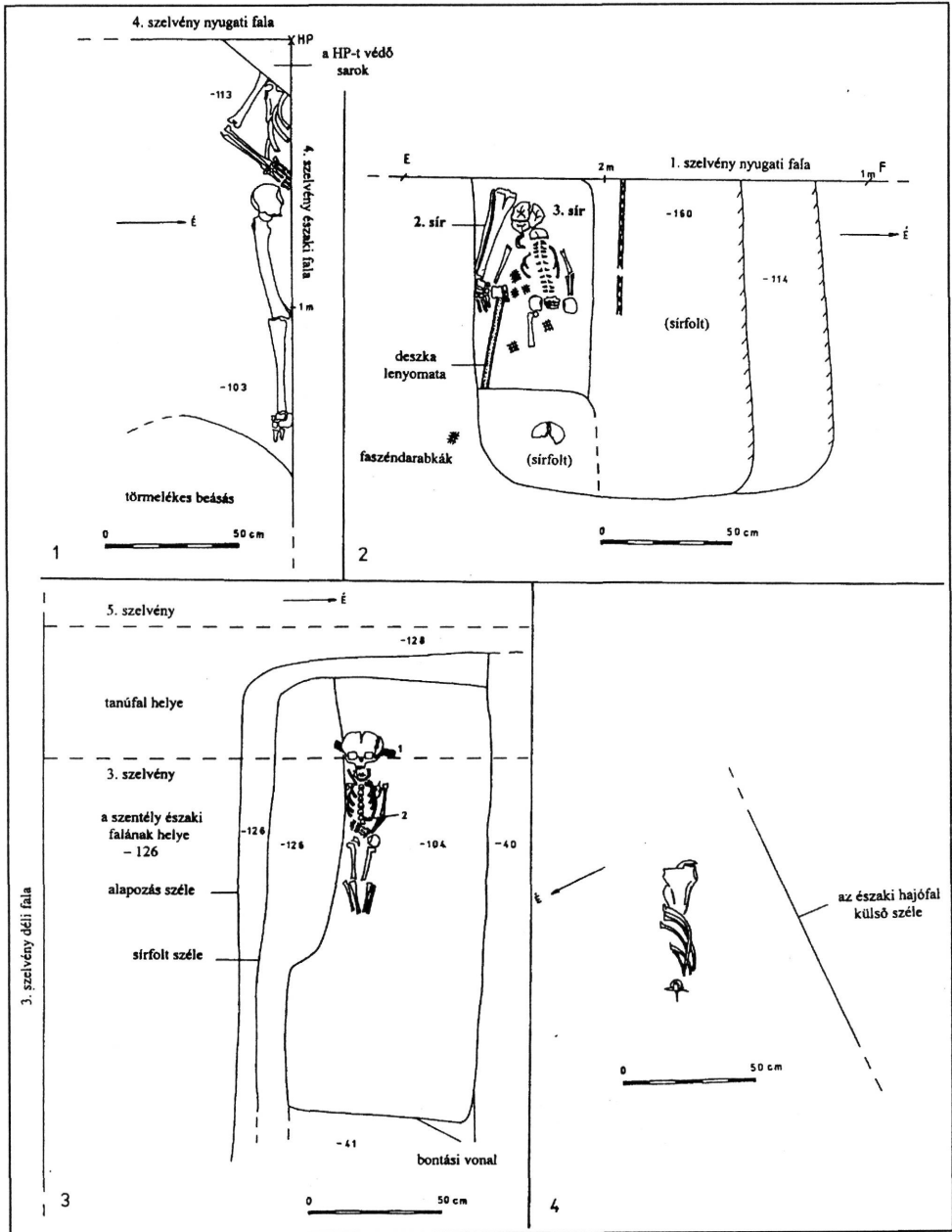


11. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
 Fig. 11. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

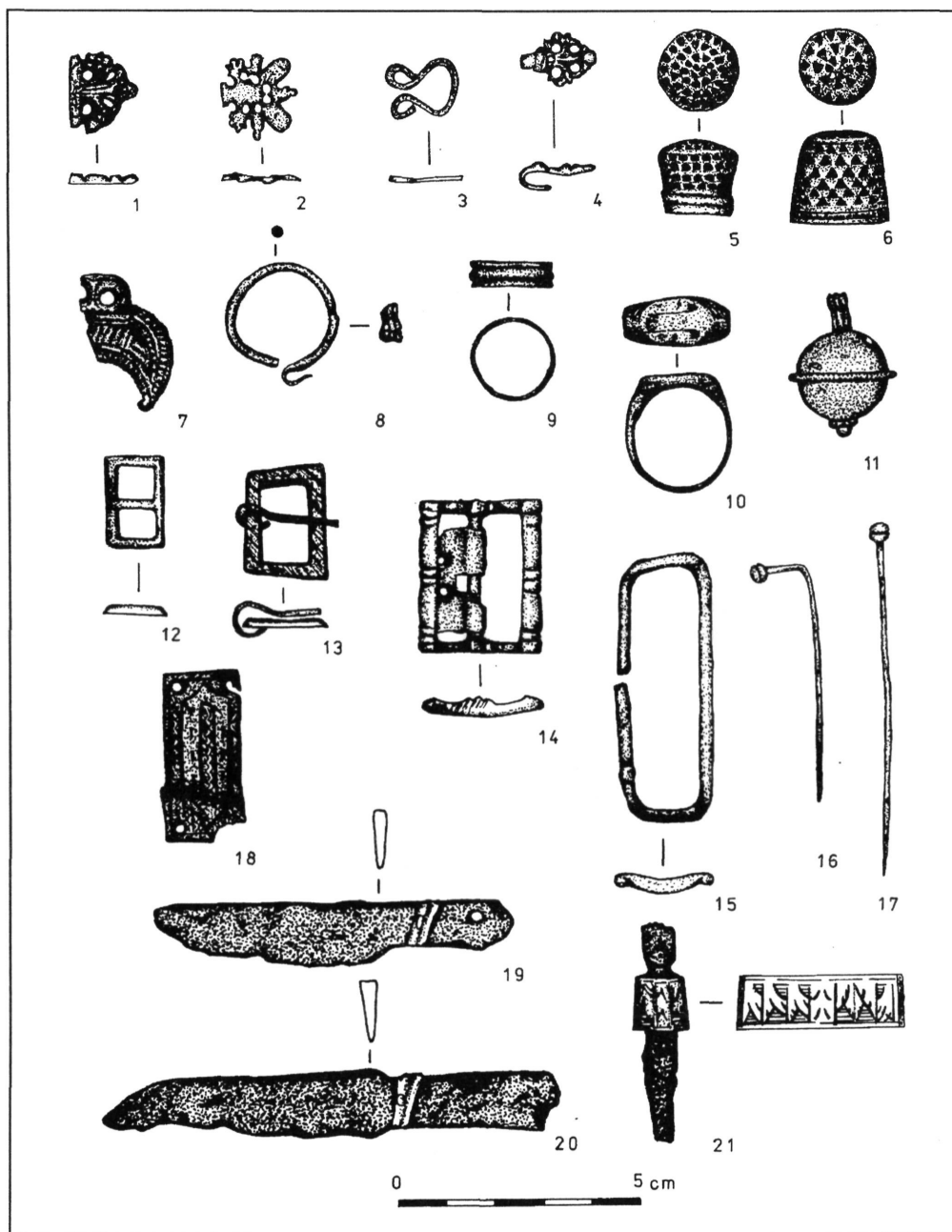


12. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.

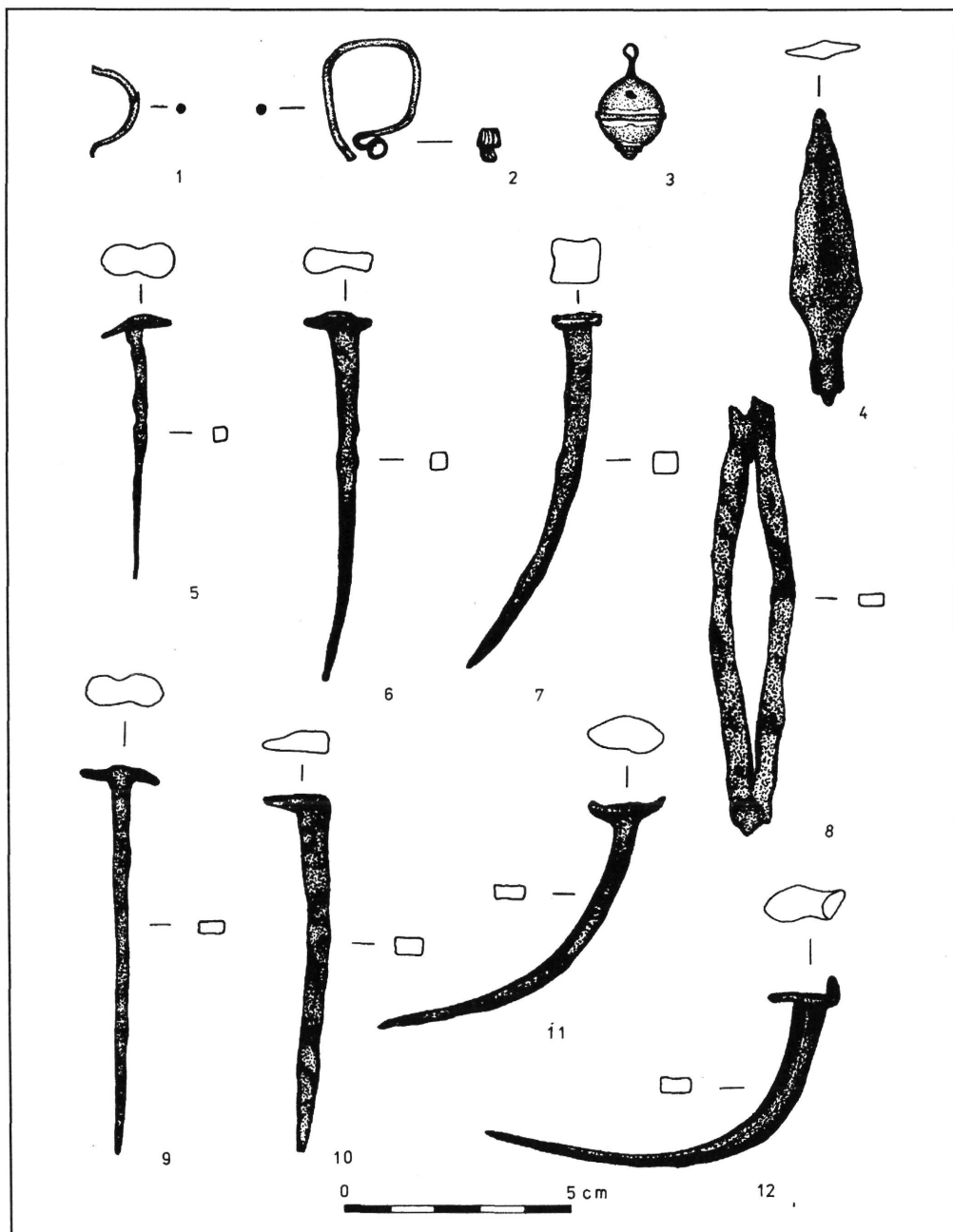
Fig. 12. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.



13. kép. Csorvás, Faluhely. Feltárt sírok, 1997. 1: az 1. sír, 2: a 2–3. sír, 3: a 4. sír, 4: az 5. sír.
Fig. 13. Csorvás. Village site. Excavated graves, 1997. 1: Grave 1. 2: Graves 2–3. 3: Grave 4. 4: Grave 5.

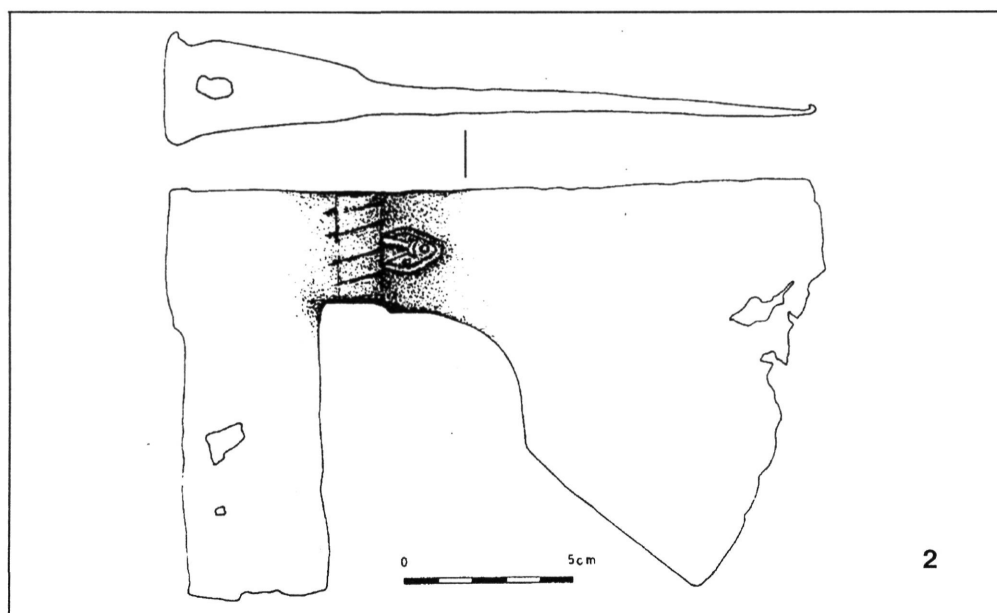
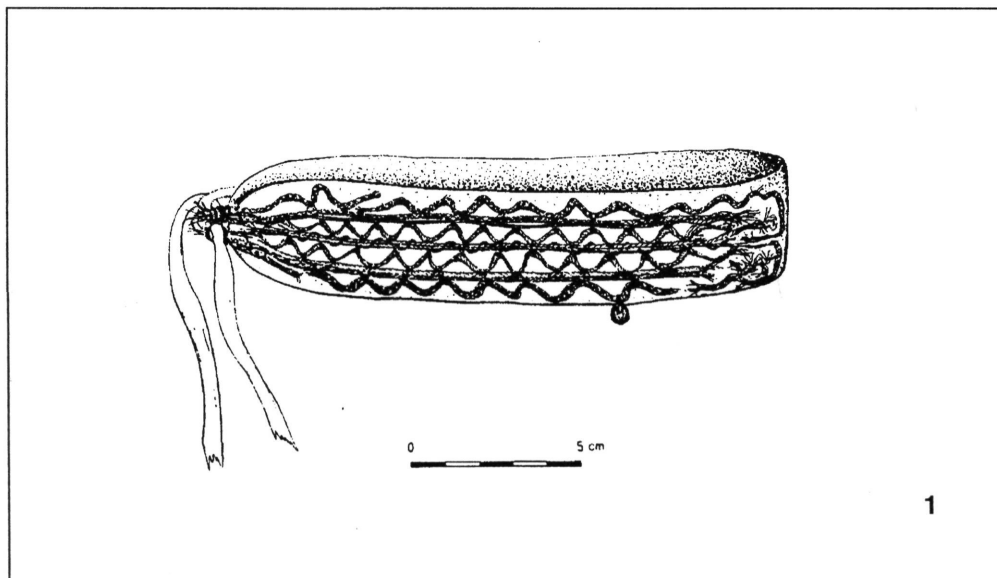


14. kép. Csorvás, Faluhely. Fémleletek. 1–21: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.
 Fig. 14. Csorvás. Village site. Metal findings. 1–21: Surface finds by Pál Pados, 1972–1995. Topographic collection of MMM.



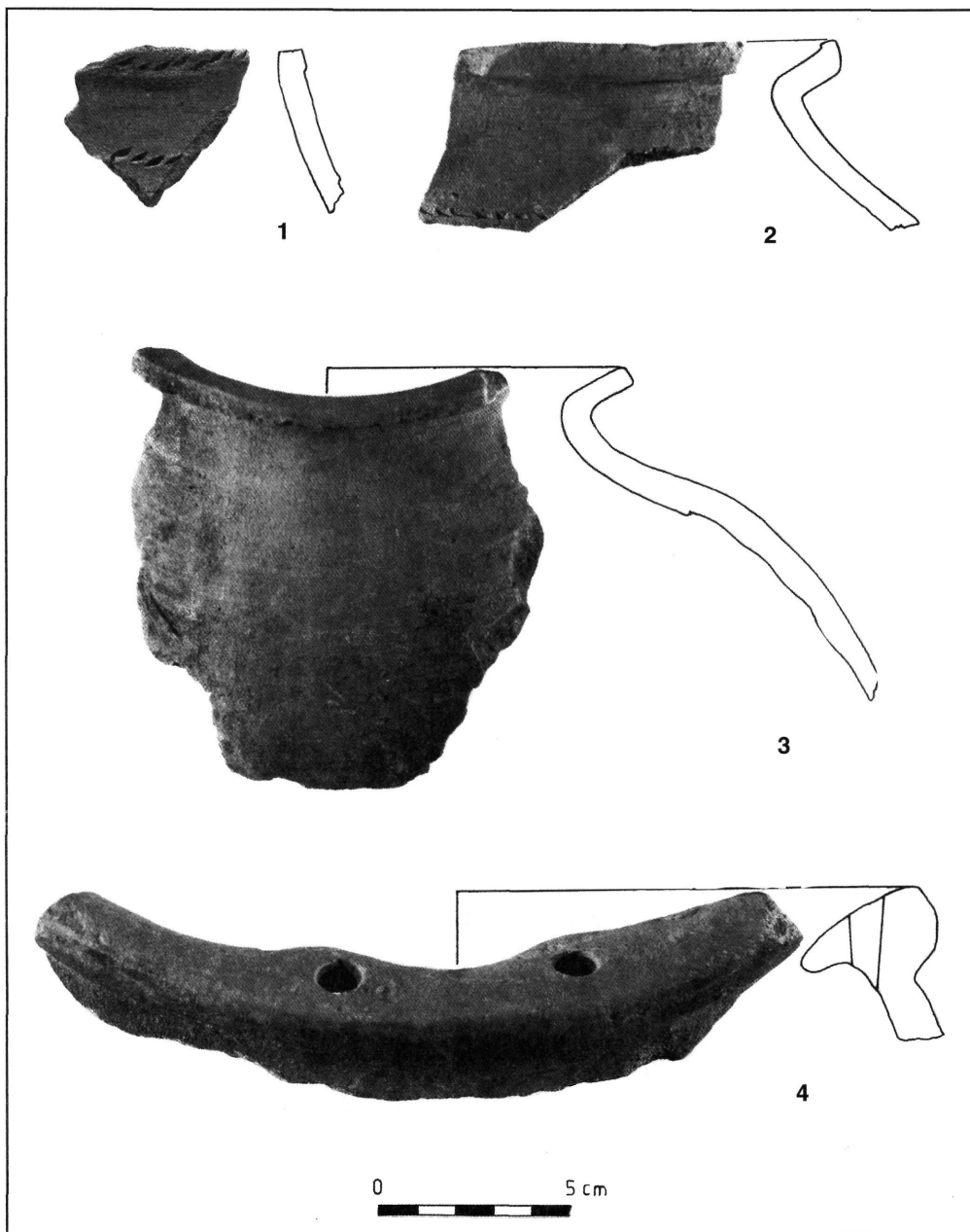
15. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatsái leletek, 1997 (MMM ltsz). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

Fig. 15. Csorvás. Village site. Excavation findings, 1997 (MMM inventory numbers). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.



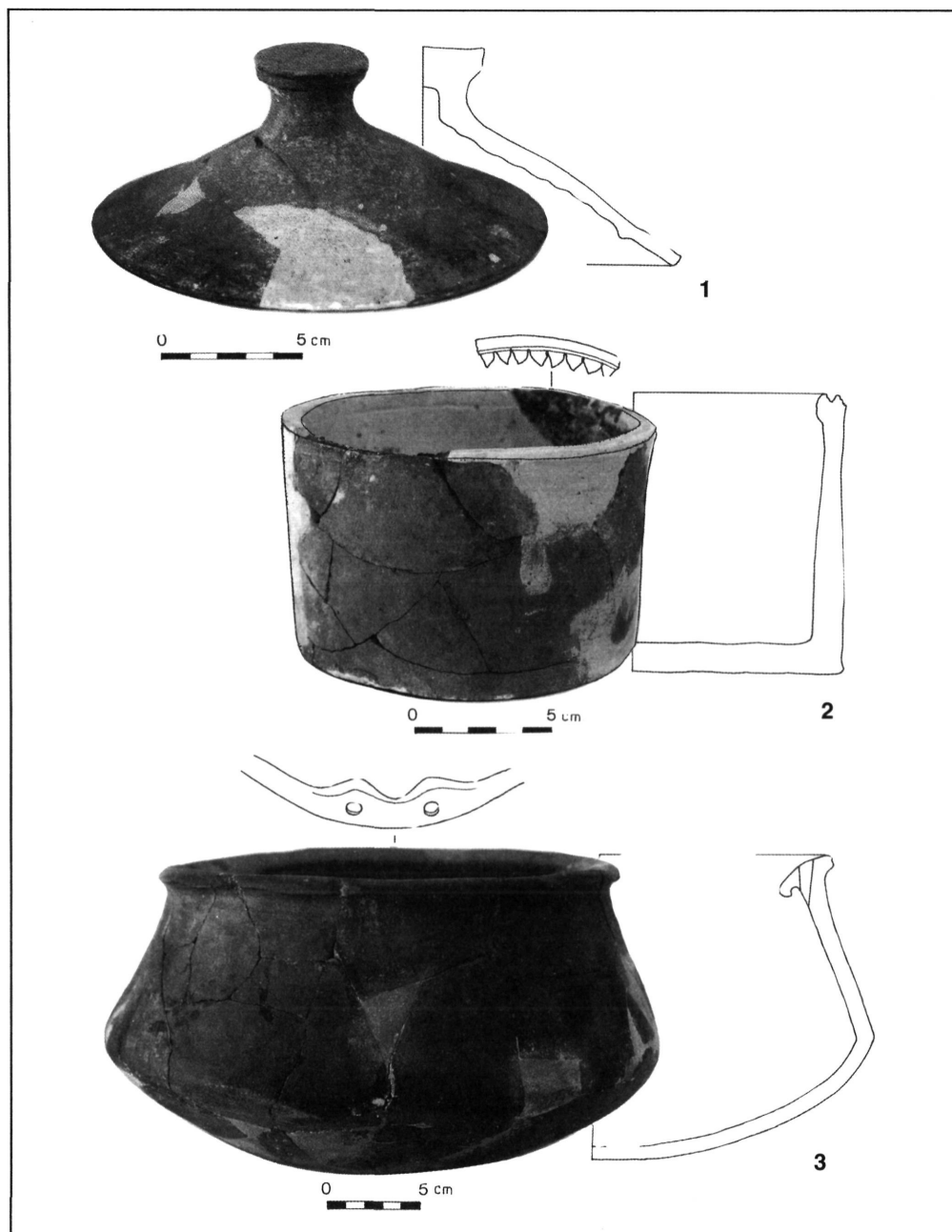
16. kép. Csorvás, Faluhely. 1: párta a 4. sírból, 1997. MMM ltsz. 97.3.19; 2: mesterjegyes fejsze, Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 16. Csorvás. Village site. 1: A headpiece from grave 4, 1997. MMM inventory number 97.3.19; 2: An axe with the initials of the craftsman. Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection.

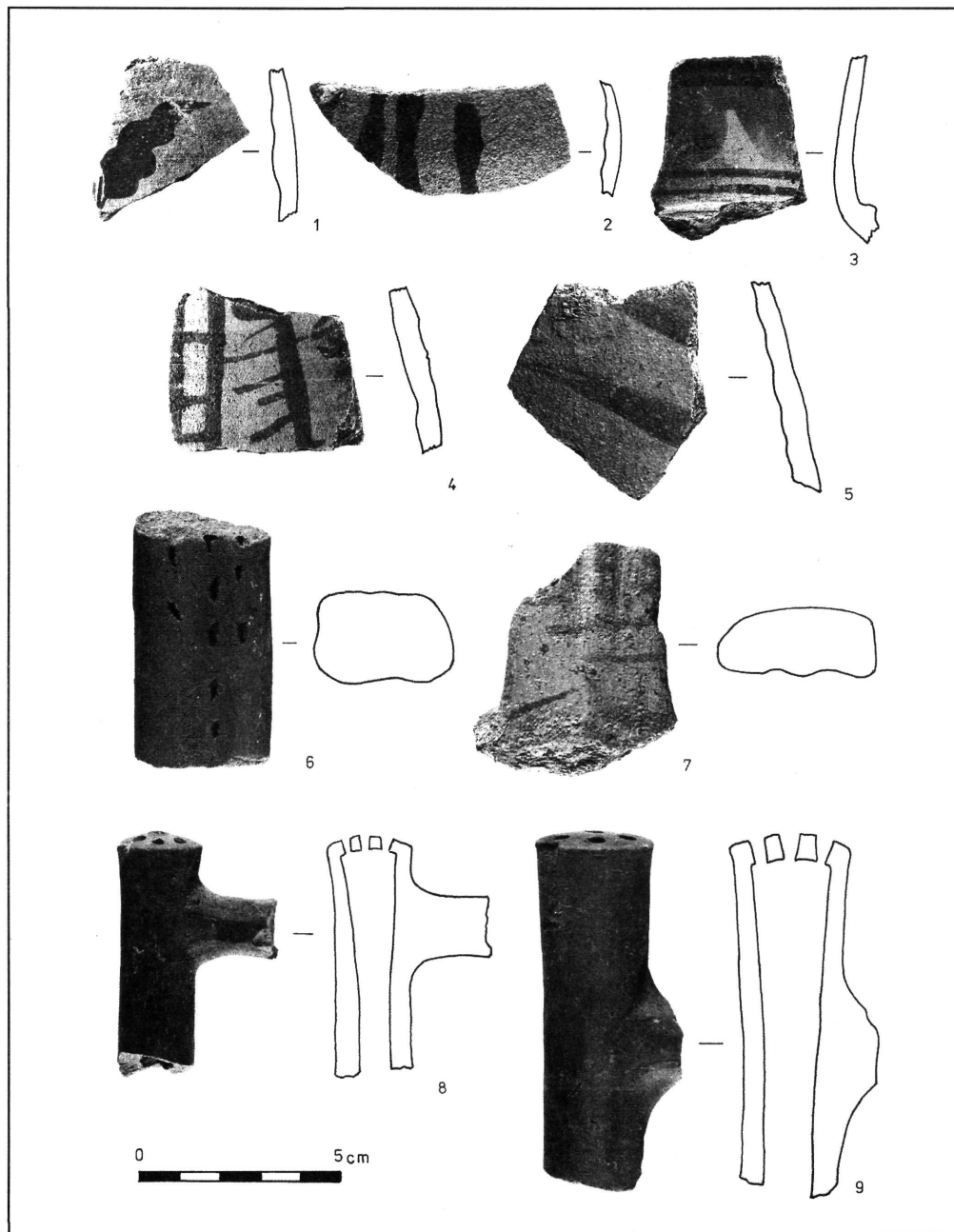


17. kép. Csorvás, Faluhely. Edénytörödékek. 1–4: Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1974. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 17. Csorvás. Village site. Fragments of vessels. 1–4: Surface collection by Mihály Varga, 1974. MMM topographic collection.

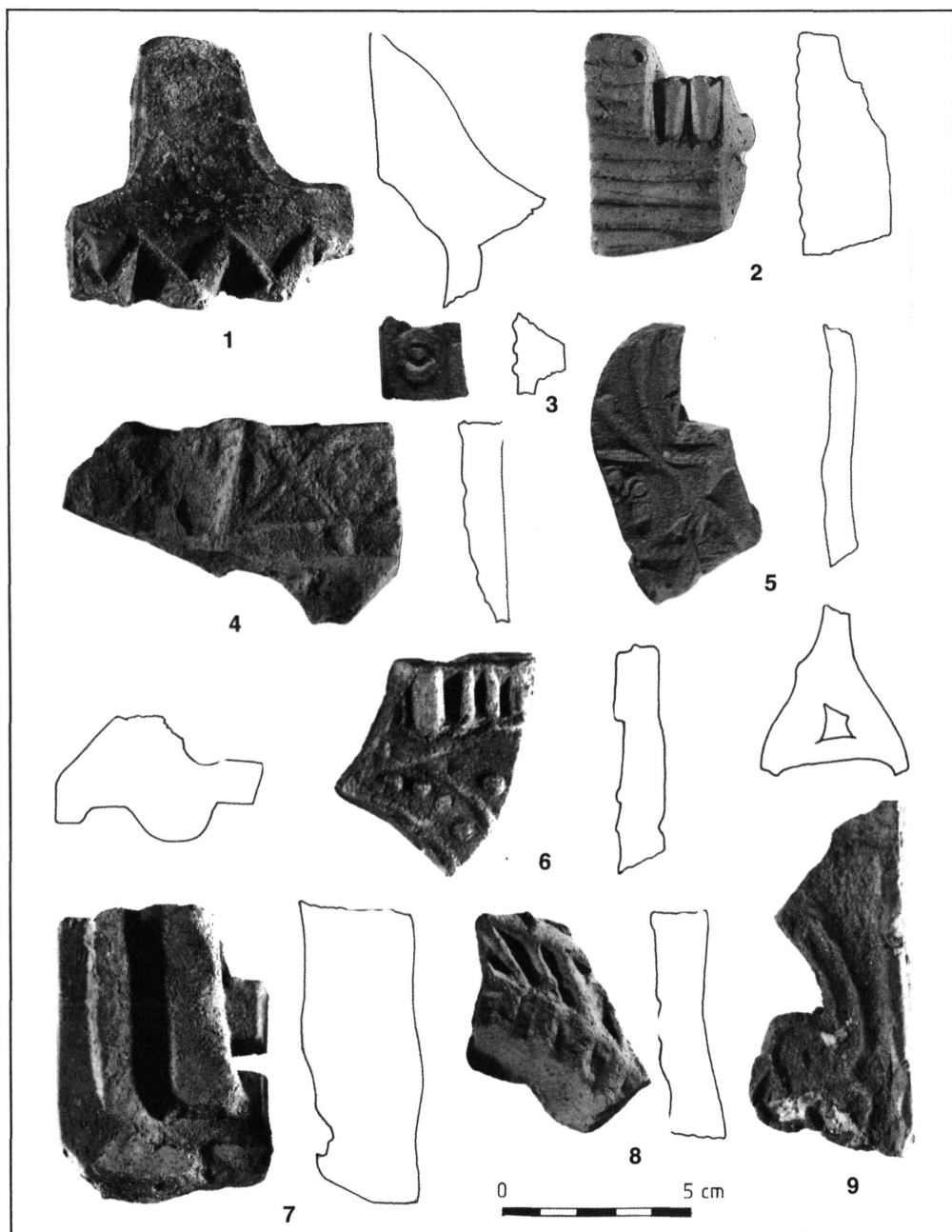


18. kép. Csorvás, Faluhely. Edények. 1–3: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.
Fig. 18. Csorvás. Village site. Vessels. 1–3: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.



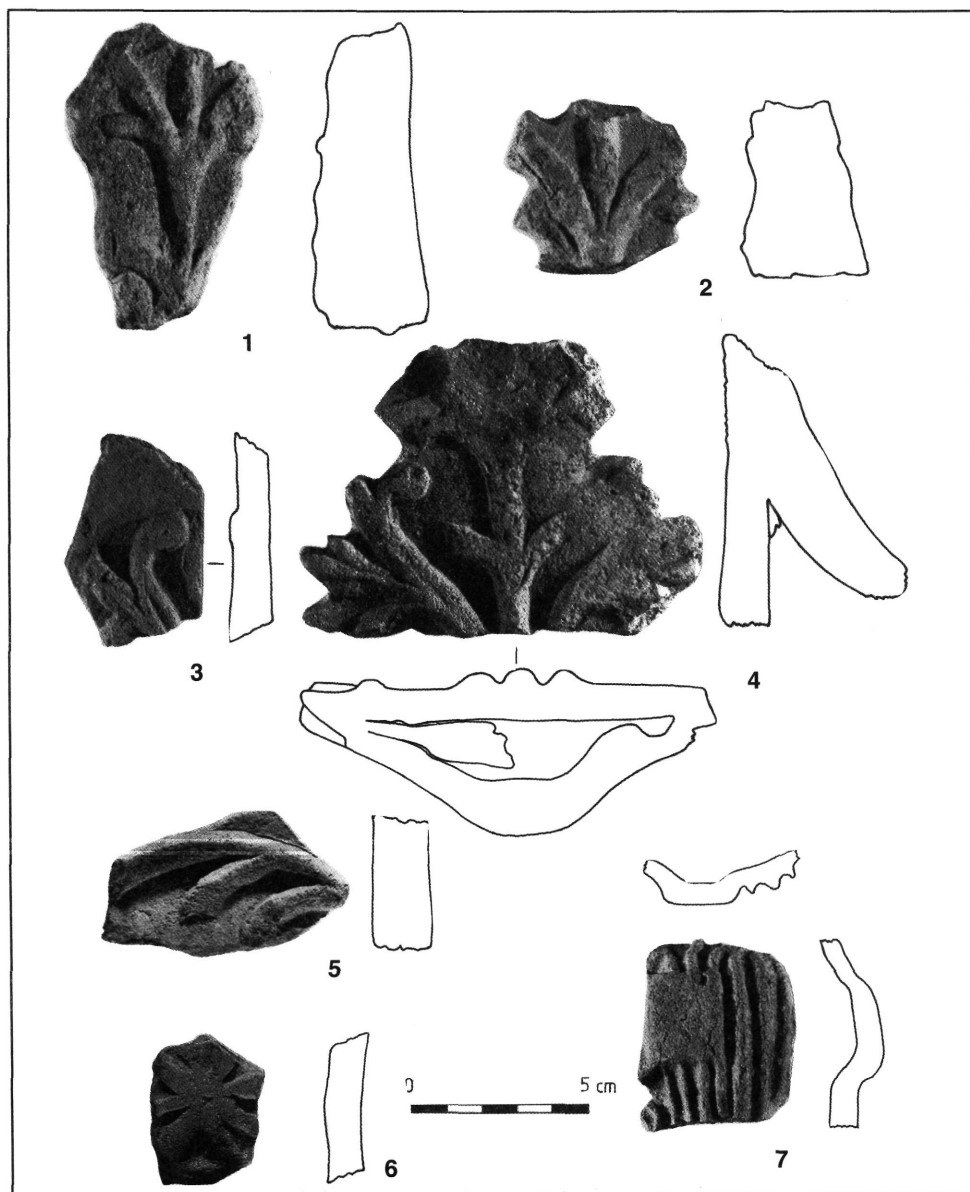
19. kép. Csorvás, Faluhely. Edénytörödékek. 1–9: Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1974. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 19. Csorvás. Village site. Fragments of vessels. 1–9: Surface collection by Mihály Varga, 1974. MMM topographic collection.

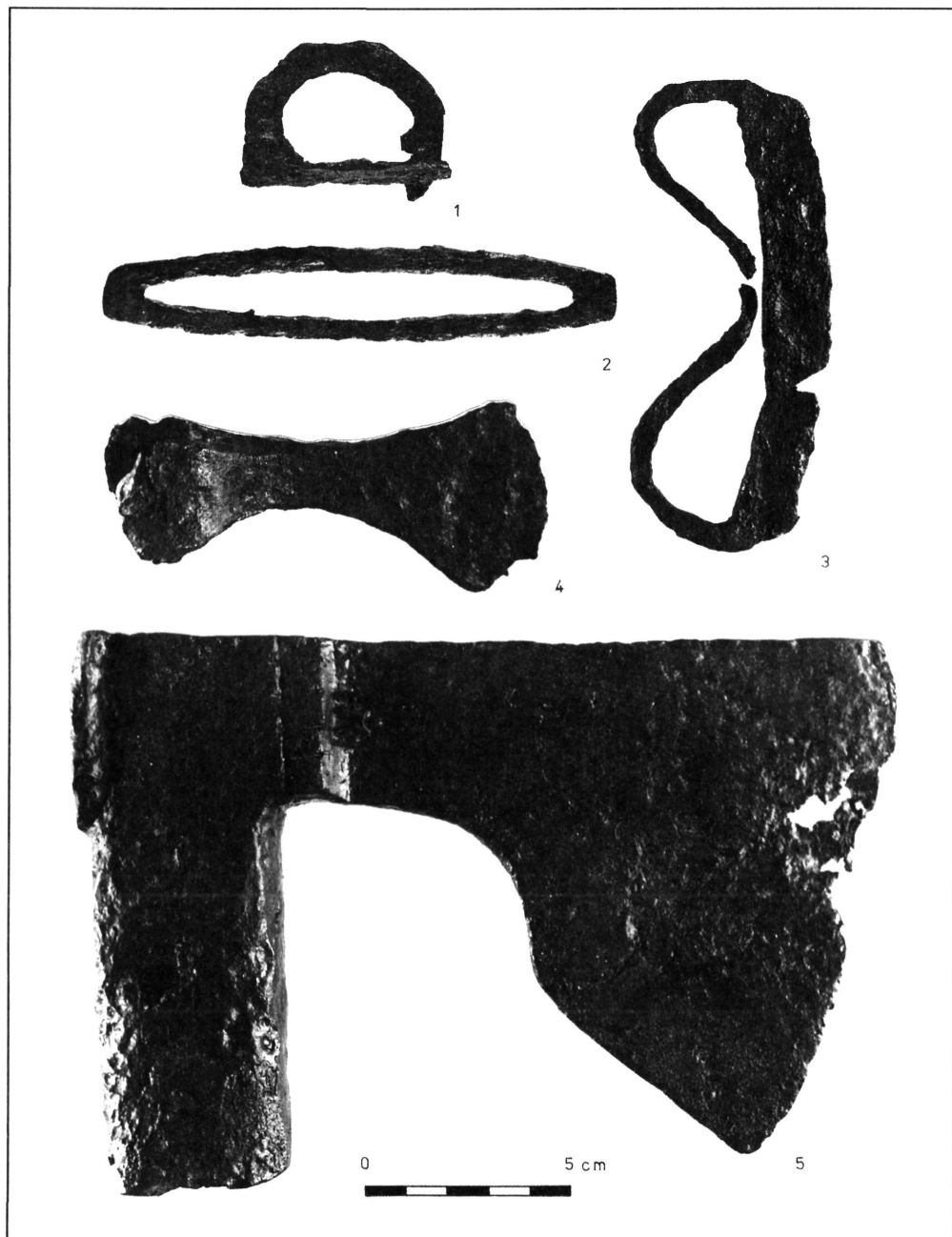


20. kép. Csorvás, Faluhely. Kályhacsempe-töredékek. 1–9: Pados Pál és Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 20. Csorvás. Village site. Fragments of stove tiles. 1–9: Surface collection by Pál Pados and Mihály Varga, 1972–1995. MMM topographic collection.

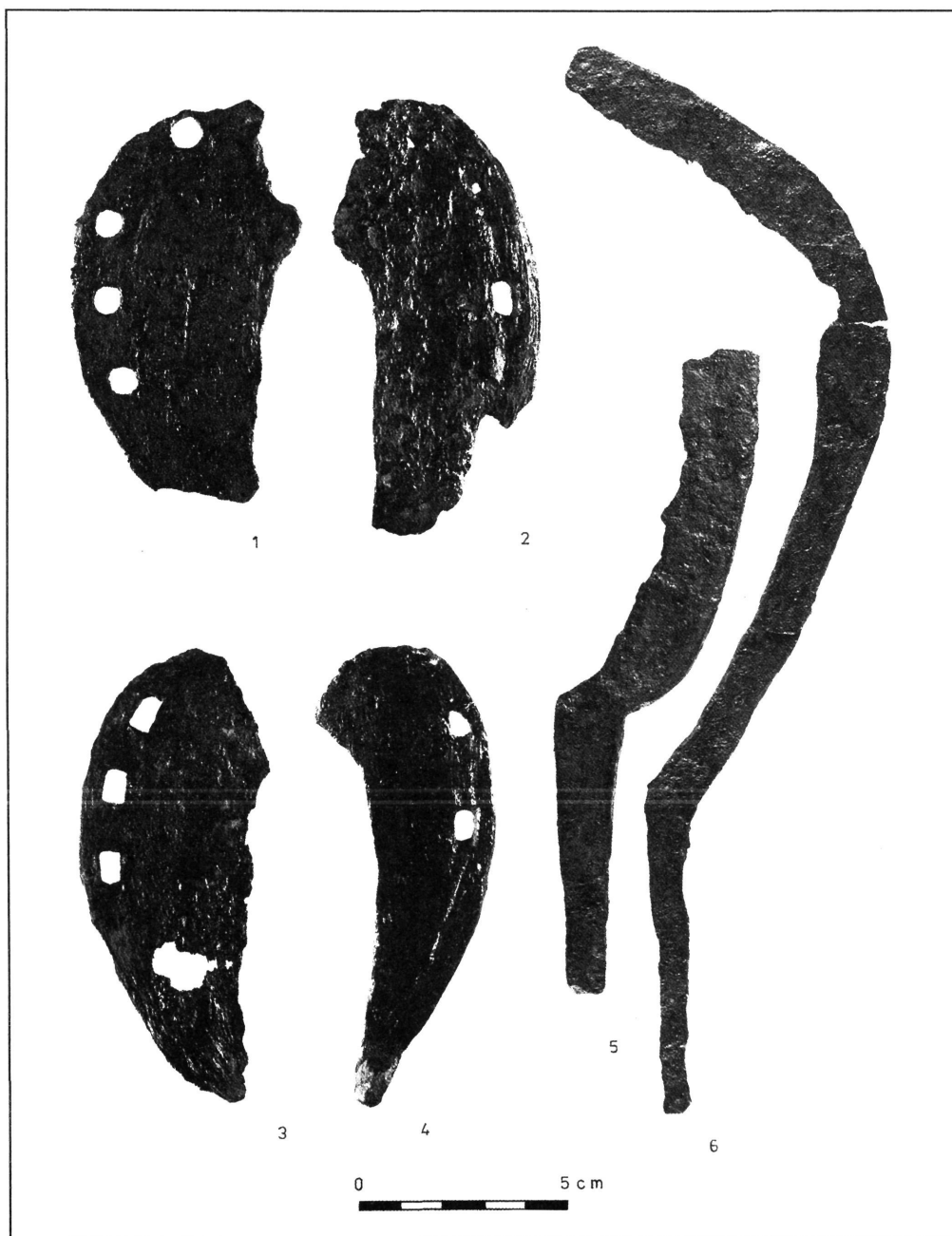


21. kép. Kályhacsempe-töredékek. 1–3, 5–6: Csorvás, Faluhely. Pados Pál és Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye; 4: Csorvás, Faluhely. Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1974 (MMM ltsz. 74.339.145); 7: Csorvás, 149. sz. lelőhely. Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye.
 Fig. 21. Fragments of stove tiles. 1–3, 5–6: Csorvás, village site. Surface collection by Pál Pados and Mihály Varga, 1972–1995. MMM topographic collection. 4: Csorvás, village site. Surface collection by Pál Pados, 1972–1974. MMM inventory number 74.339.145. 7: Csorvás, site 149. Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection.



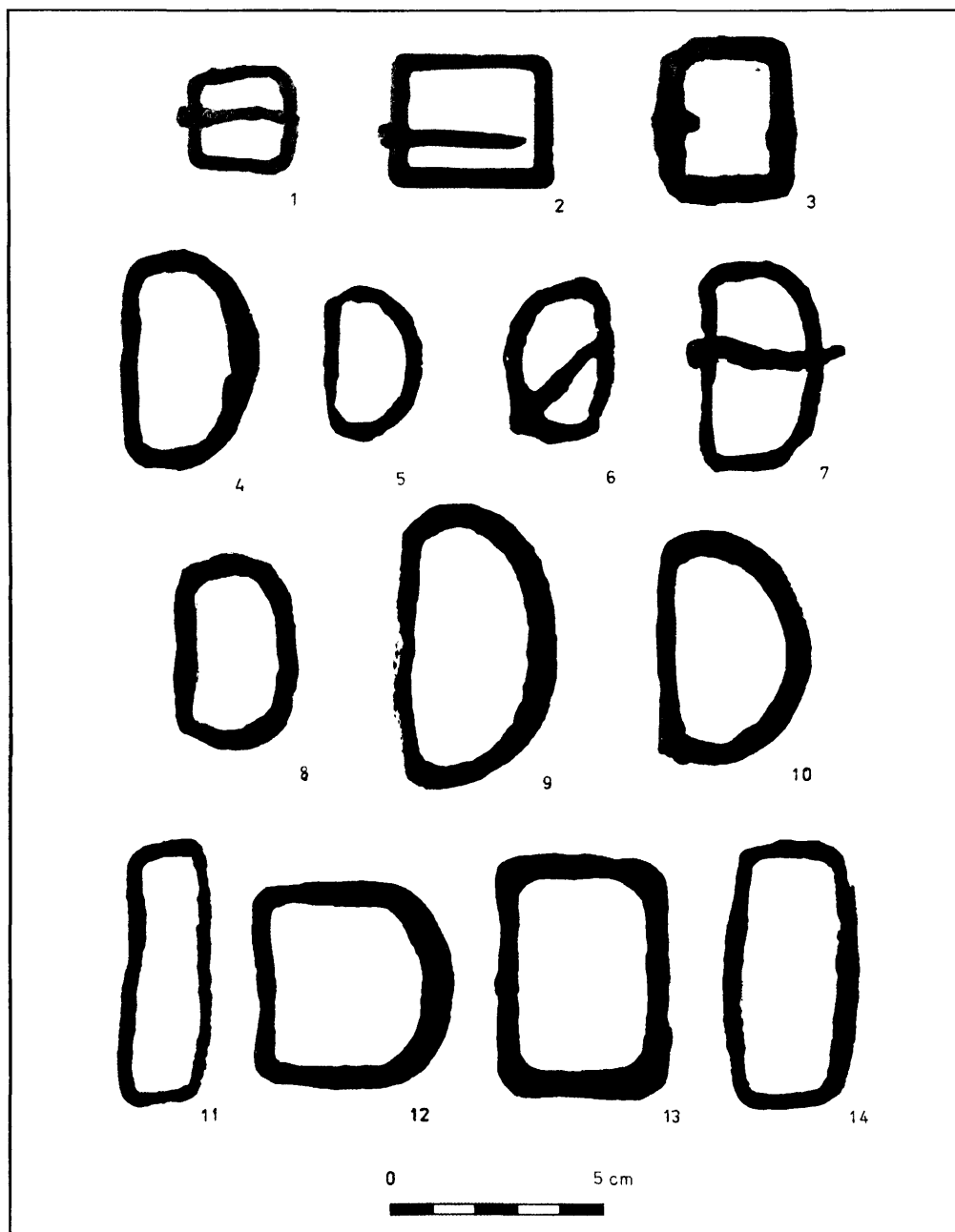
22. kép. Csorvás, Faluhely. Vaseszközök. 1–5: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995.
MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 22. Csorvás. Village site. Iron tools. 1–5: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995.
MMM topographic collection.



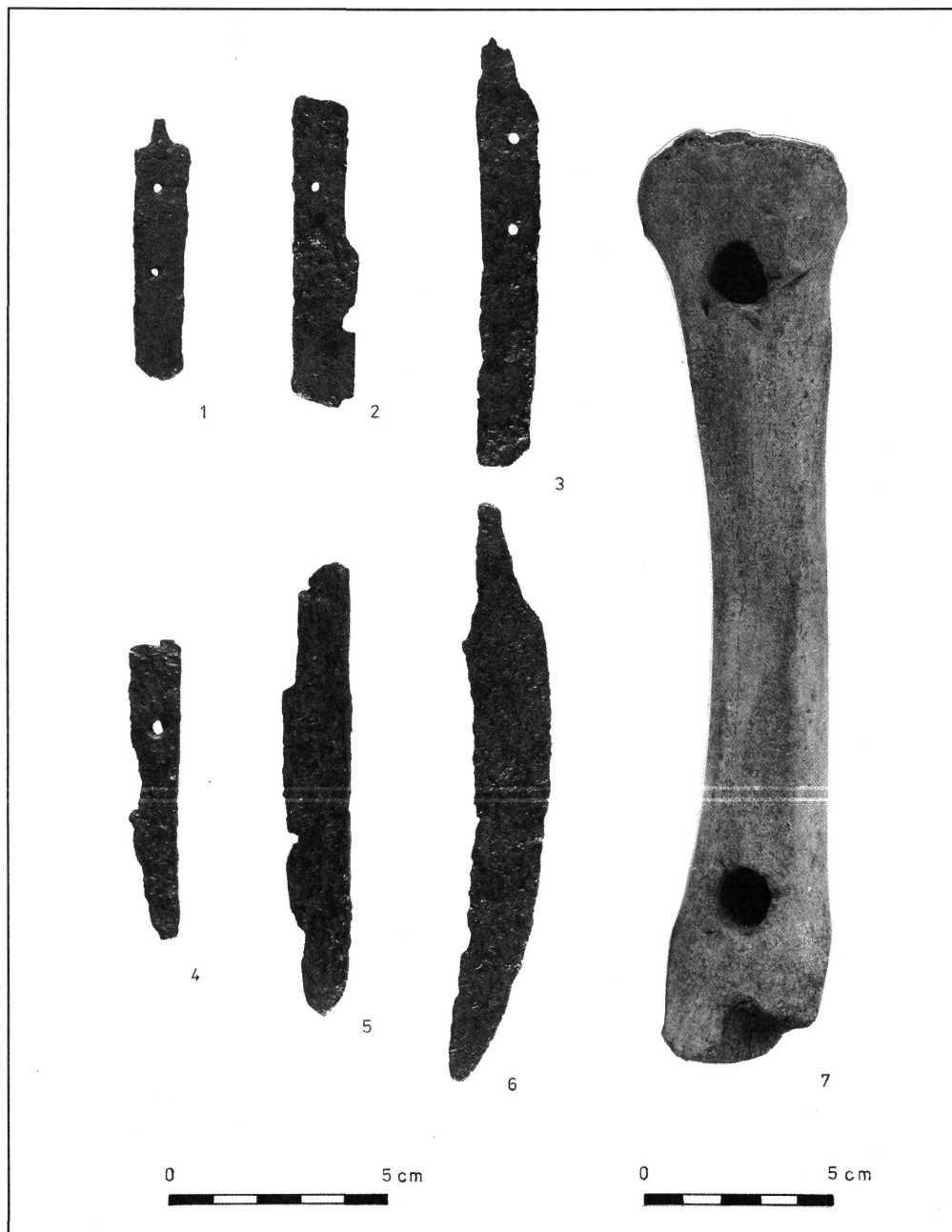
23. kép. Csorvás, Faluhely. Vaspatkók és vassarlók. 1–6: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 23. Csorvás. Village site. Iron horseshoes and sickles. 1–6: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.



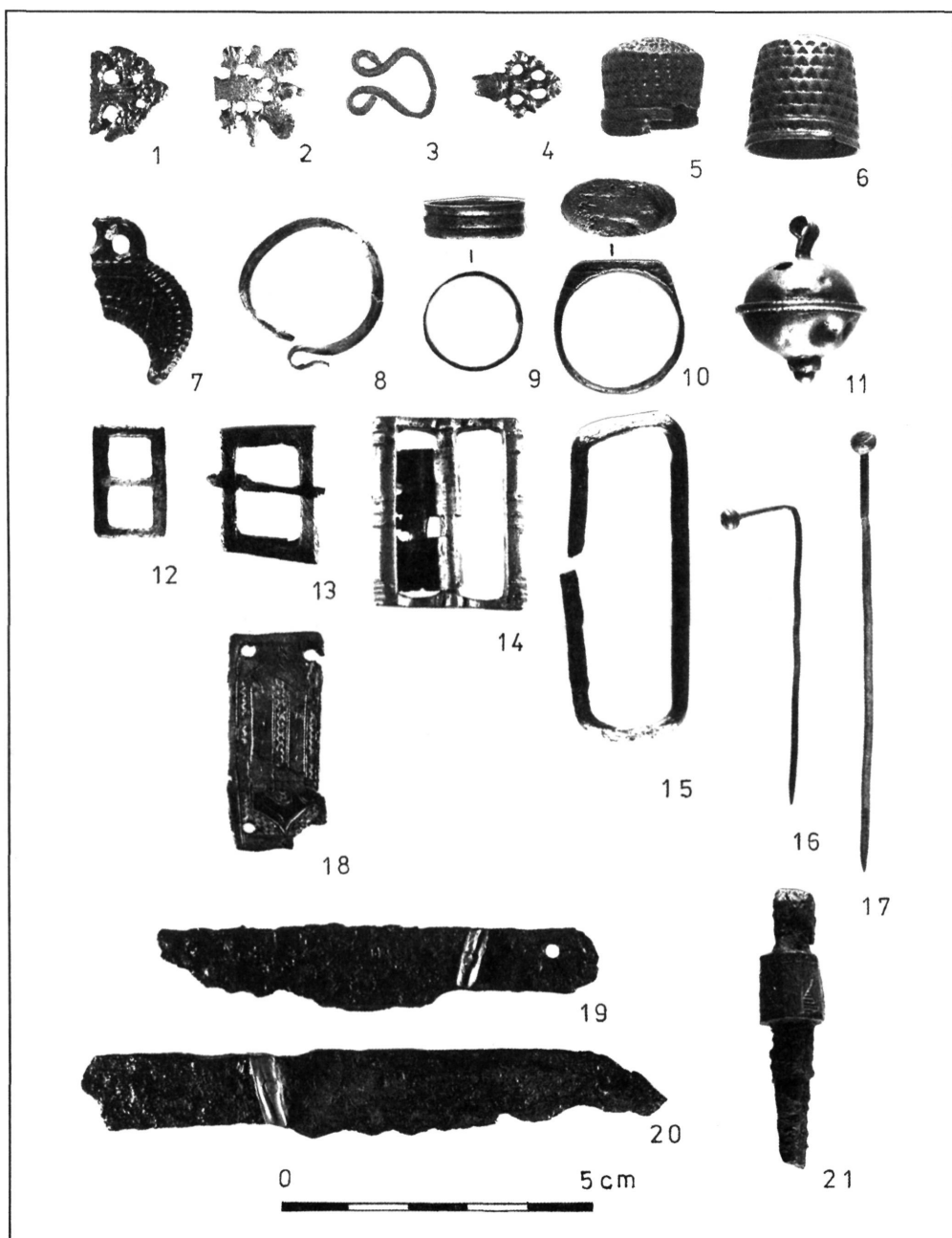
24. kép. Csorvás, Faluhely. Vascsatok. 1-14: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972-1995.
MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 24. Csorvás. Village site. Iron clasps. 1-14: Surface collection by Pál Pados, 1972-1995.
MMM topographic collection.



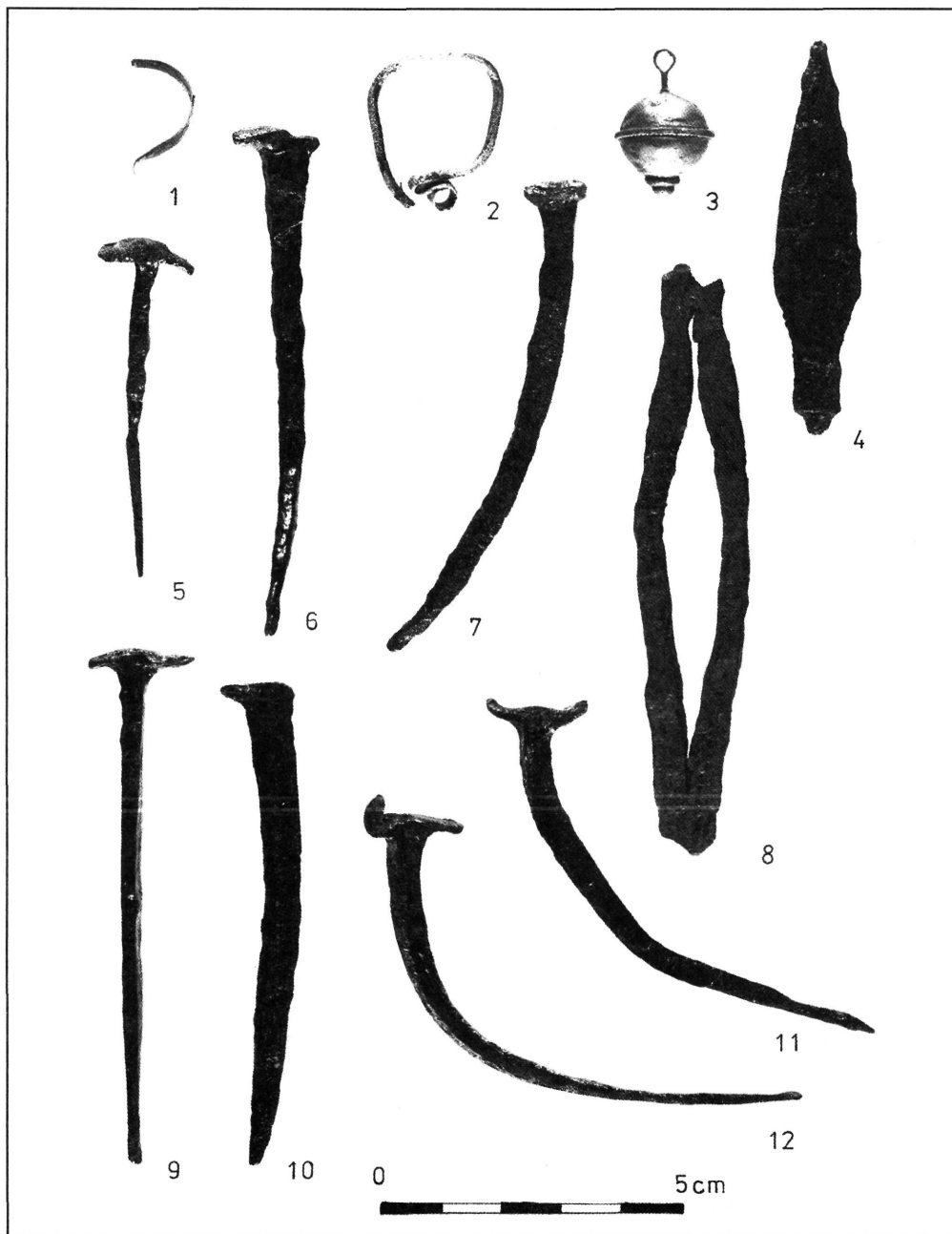
25. kép. Csorvás, Faluhely. Vaskécek és csontkorcsolya. 1–7: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 25. Csorvás. Village site. Iron knives and bone skate. 1–7: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.



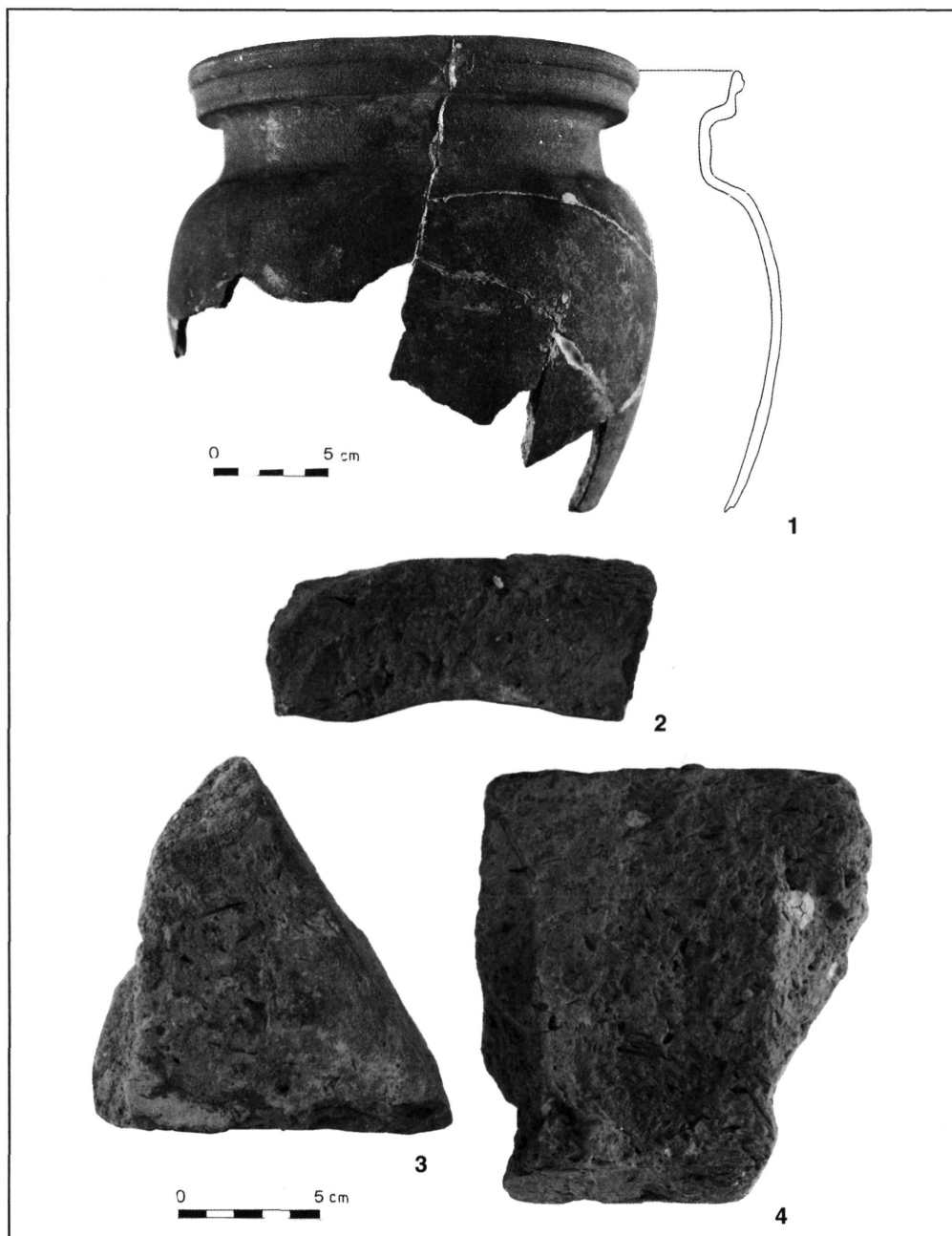
26. kép. Csorvás, Faluhely. Fémleletek. 1–21: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 26. Csorvás. Village site. Metal findings. 1–21: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.



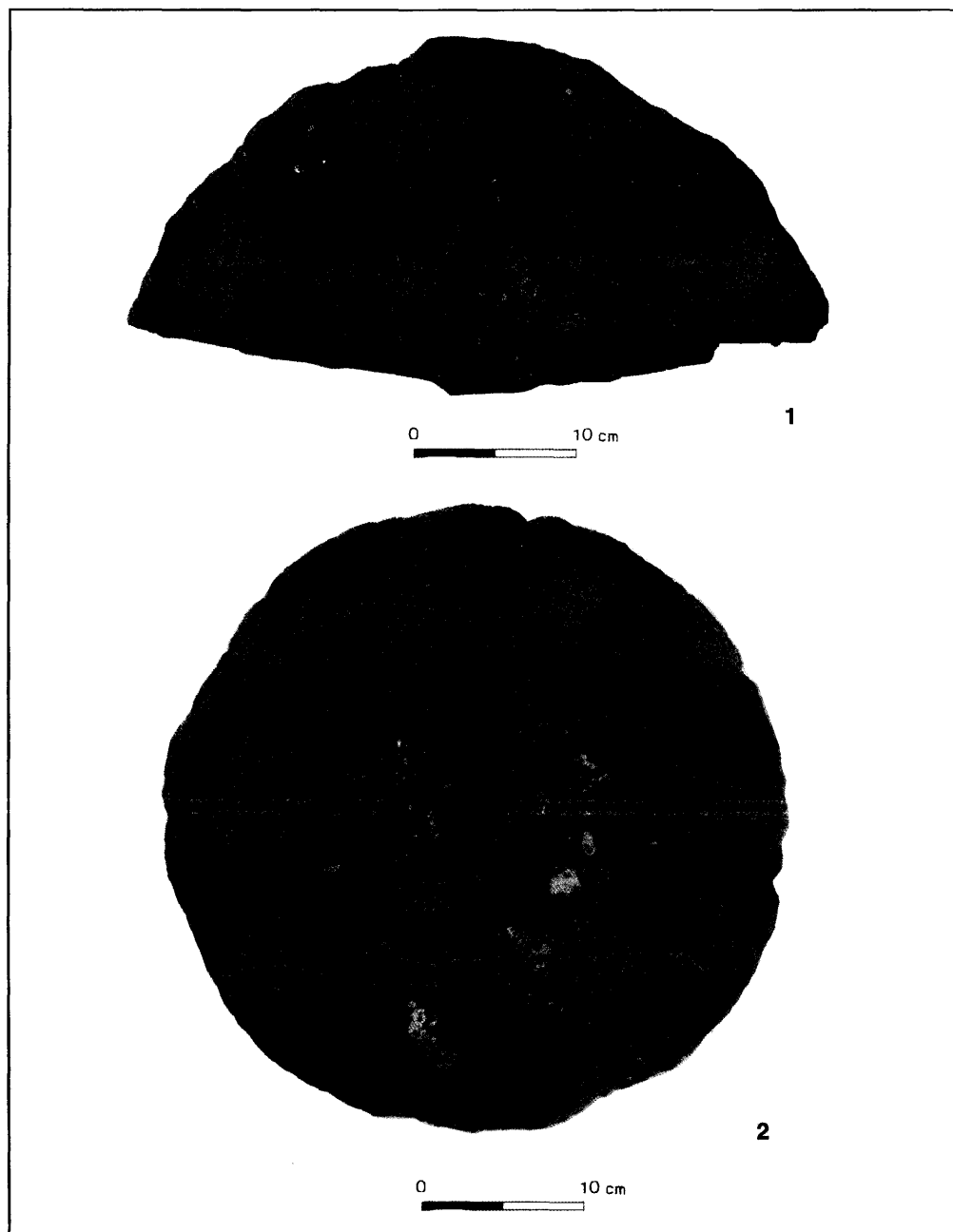
27. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási leletek, 1997 (MMM ltsz). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

Fig. 27. Csorvás. Village site. Excavation findings, 1997 (MMM inventory numbers) 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.



28. kép. Csorvás, Faluhely. Fazék- és téglatöredékek. 1: Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye. 2–4: Ásotási leletek, 1997. MMM ltsz. 97.3.53; 97.3.61; 97.3.62.

Fig. 28. Csorvás. Village site. Fragments of pots and bricks. 1: Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection. 2–4: Excavation findings, 1997. MMM inventory numbers 97.3.53; 97.3.61; 97.3.62.

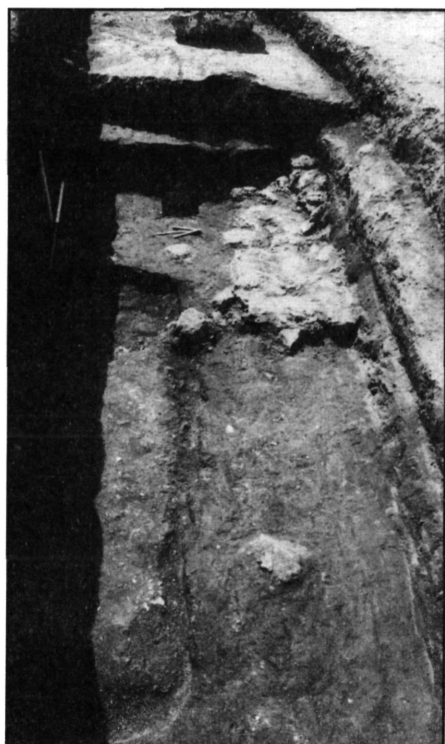


29. kép. Csorvás, Faluhely. Kézi malomkövek. 1–2: Pados Pál felszíni gyűjtése.
MMM topográfiai gyűjteménye.

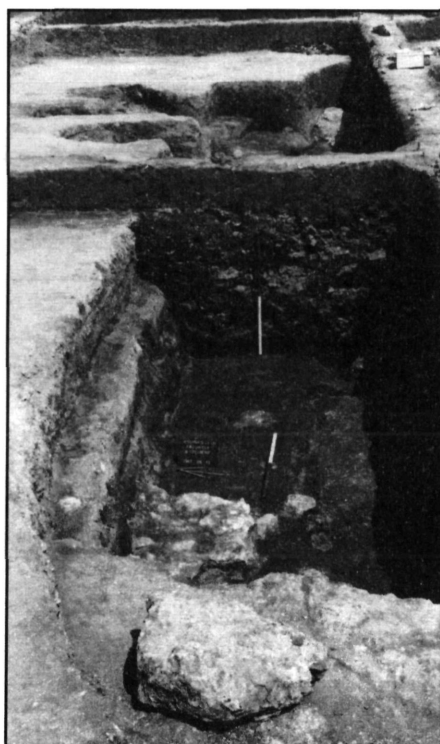
Fig. 29. Csorvás. Village site. Hand millstones. 1–2: Surface collection by Pál Pados.
MMM topographic collection.



1.



2.



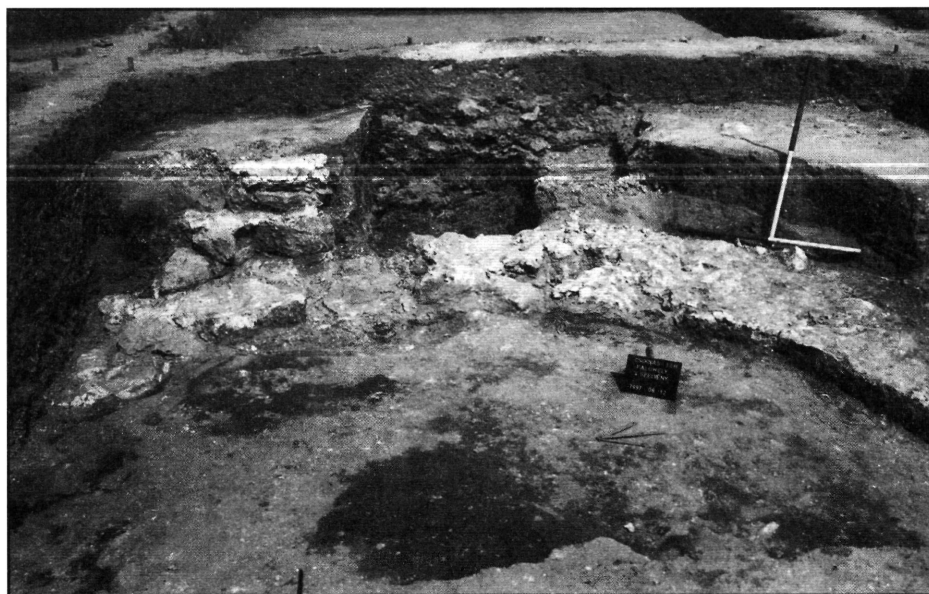
3.

30. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a feltárt terület K-ről, 2: a templom ÉNy-i sarkának helye K-ről, 3: a templom ÉNy-i sarkának és É-i falának helye Ny-ről.

Fig. 30. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the excavated area from the east. 2: The view of the site of the north-west church corner from the east. 3: The view of the sites of the north-west church corner and the north wall from the west.

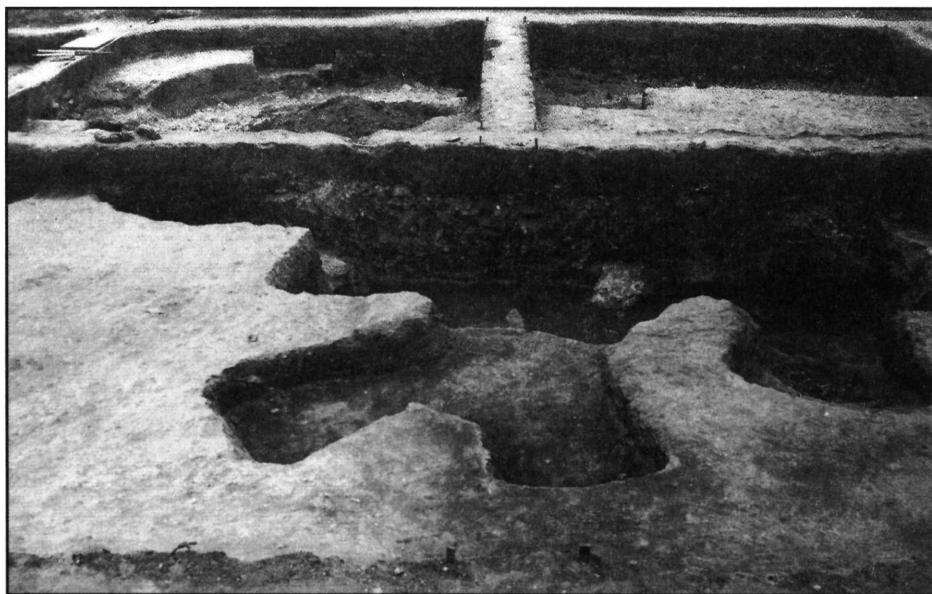


1.



2.

31. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a szentély megmaradt alapozása D-ről, 2: a szentély alapozása Ny-ről.
Fig. 31. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the remains of the choir foundations from the south. 2: The view of the choir foundations from the west.



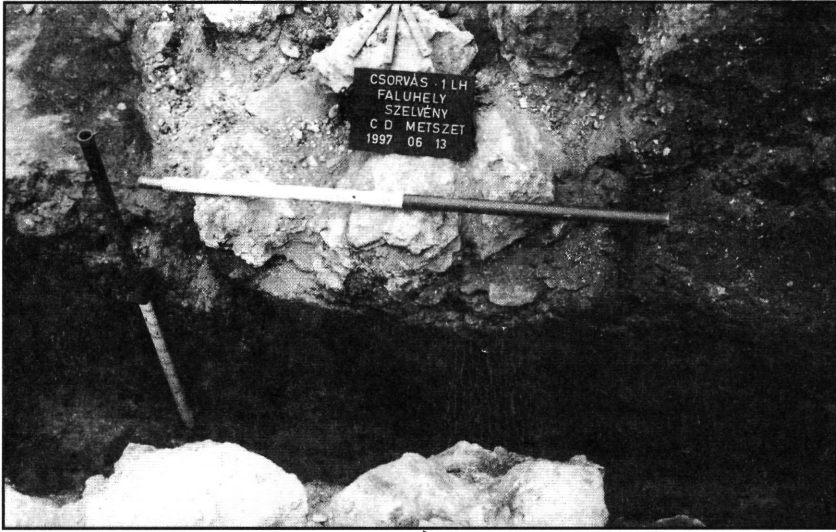
1.



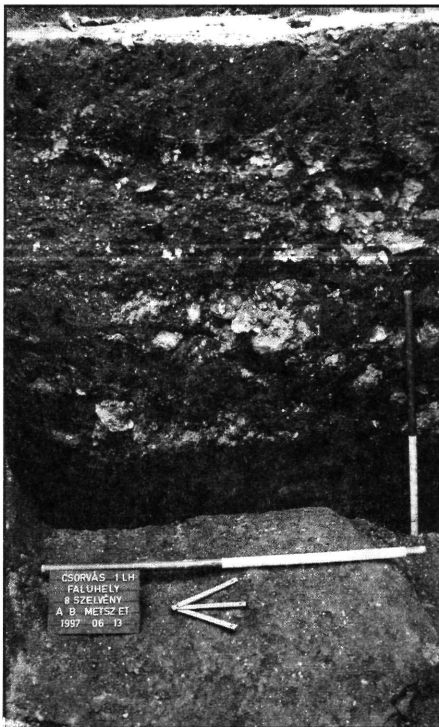
2.

32. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: az északi támpillérek helye É-ről,
2: az északi támpillérek és az 5. sír helye DNy-ről.

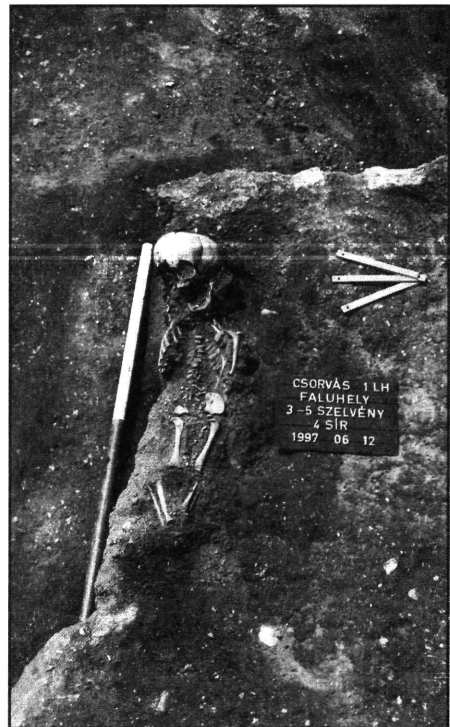
Fig. 32. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the site of the north buttresses from the north.
2: The site of the north buttresses and of grave 5 from the south-west.



1.



2.



3

33. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a C-D metszet, 2: az A-B metszet, 3: a 4. sír.

Fig. 33. Photographs of the excavations, 1997. 1: The C-D section. 2: The A-B section. 3: Grave 4.